गीर्वाणज्योति संस्कृत वेदान्त प्रस्थानत्रयी ग्रंथमाला : पुष्प १५

श्रीमद्भगवद्गीता व्याकरण-प्रबोध

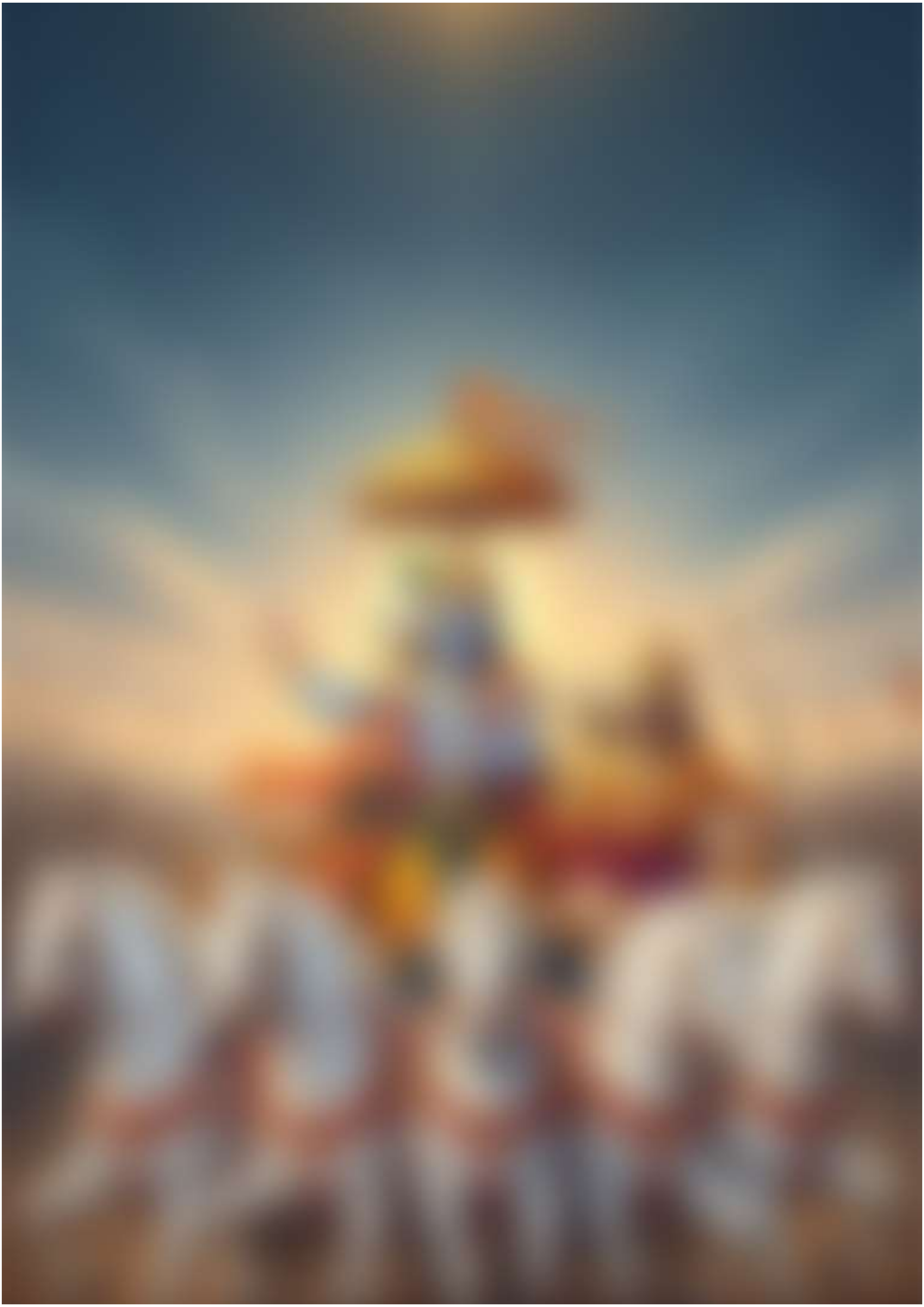
पञ्चदशोऽध्यायः

पुरुषोत्तमयोगः

मूळसंहिता, पदच्छेद, अन्वयार्थ, मराठी अनुवाद, व्याकरणात्मक टीपा व परिशिष्टे यांसह

* संपादक : डॉ. नीलेश जोशी / डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव *

गीर्वाणज्योति संस्कृत वेदान्त प्रस्थानत्रयी ग्रंथमाला : पुष्प १५

श्रीमद्भगवद्गीता व्याकरण-प्रबोध

पञ्चदशोऽध्यायः

पुरुषोत्तमयोगः

मूळसंहिता, पदच्छेद, अन्वयार्थ, मराठी अनुवाद, व्याकरणात्मक टीपा व परिशिष्टे यांसह

संपादक

डॉ. नीलेश जोशी

वरिष्ठ भाषाशास्त्रज्ञ,
आय. आय. टी, पवई,
मुंबई – ४०० ०७८

डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव

माजी संस्कृतविभाग–प्रमुख
छत्रपती शिवाजी कॉलेज,
सातारा– ४१५००१

गीर्वाणज्योति प्रकाशन
सातारा पुणे मुंबई
इ.स. २०२६] प्रथमावृत्ती [शके १९४८

Geerwanjyoti Prakashan

श्रीमद्भगवद्गीता व्याकरण-प्रबोध पञ्चदशोऽध्यायः पुरुषोत्तमयोगः
मूळसंहिता, पदच्छेद, शब्दार्थ, मराठी अनुवाद, टीपा व परिशिष्टे यांसह

====================================

Editor: : **डॉ. नीलेश जोशी**
आय.आय.टी.मुंबई ४०० ०७८
: **डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव**
माजी संस्कृत विभाग-प्रमुख, छत्रपती शिवाजी कॉलेज,सातारा – ४१५००१

ISBN: :
Edition : **1st Edition**
Date of Publication : **19th March 2026; चैत्र शु.१, शके १९४८**
MRP. : **Rs. 150/-**
Publisher : **Mrs. Sumitra S. Jadhav**
Geerwanjyoti Prakashan,
Satara Branch:
Karanjkarnagar, Vilaspur, Satara, Maharashtra, India. 415001
Pune Branch:
C 802, GK Rose Mansion, Near Bharat Petrol Pump, Punawale, Pune 411033
Mumbai Branch:
4/47, Uday CHS. Ltd. Aarey road, Goregaon (W) Mumbai. 400104
Contact Us : **Mobile: +919822097507**
Email : geerwanajyotipublication@gmail.com
Website : www.geerwanjyoti.in

अधिक माहितीसाठी स्कॅन करा

गीता जेणें उपदेशिली । ते ही विटेवरी माउली ॥

- तुकारामगाथा[1] २३५१

[1] जगद्गुरू श्री तुकोबारायांची वेदवाणी - अभंगगाथा , संपादक - ह. भ. प. धोंडोपंत दादा शिरवळकर , ह. भ. प. बंडाबोवा कराडकर, संत वाङ्मय प्रसारक मंडळ, कराड, कोपर्डे हवेली,आवृत्ती दुसरी, १९९७, अभंग क्रमांक २३५१ (चतुर्थ चरण), पृष्ठ क्रमांक ३९५

अनुक्रमणिका

श्रीमद्गीतामाहात्म्य

अ) संतांचे अभंग

१

गीता गीता गीता त्रिवार बोलतां । पाप जाय तत्त्वता मोक्ष जोडे ॥१ ॥

गीता महिमा बोलवेना वाचे । बंधन जीवाचे दूर होती ॥२ ॥

एके अक्षरीं कोटी अश्वमेध । फळ हें प्रसिद्ध पुराणोक्त ॥३ ॥

एकची तो श्लोक वाचिलिया नेमें । अंतीं परमधाम प्राप्त होय ॥४ ॥

नामा म्हणे गीता संपूर्ण वाचितां । लाभ त्याचे आर्ता बोलवेना ॥५ ॥

२

गीता गीता म्हणतां पापा होय नाश । कैवल्यही त्यास प्राप्त होय ॥१ ॥

गीतेचीं अक्षरे पडतां श्रवणीं । जाय तत्क्षणीं भवभय ॥२ ॥

एक एक श्लोकीं कोटी अश्वमेध । पुण्यही अगाध म्हणतां गीता ॥३ ॥

नामा म्हणे गीता नित्य जो वाचिता । तयाच्या सुकृता पार नाहीं ॥४ ॥

३

ज्ञानराज माझी योग्यांची माउली । जेणें निगमवल्लि प्रगट केली ॥१ ॥

गीता अलंकार नाम ज्ञानेश्वरी । ब्रह्मानंदलहरी प्रगट केली ॥२ ॥

अध्यात्म विद्येचें दाविलेंसें रूप । चैतन्याचा दीप उजळिला ॥३ ॥

छपन्न भाषेचा केलासे गौरव । भवार्णवीं नाव उभारिली ॥४ ॥

श्रावणाचे मिषें बैसावें येऊनी । साम्राज्य भुवनीं सुखी नांदे ॥५ ॥

नामा म्हणे ग्रंथ श्रेष्ठ ज्ञानदेवी । एक तरी ओंवी अनुभवावी ॥६ ॥

४

गीतेचें महिमान ऐकावें श्रवणीं । सावधान सज्जनीं द्यावें आतां ॥१ ॥

जयाचे अंतरी वसे नित्य गीता । पावन तत्त्वतां ब्रह्मरूप ॥२ ॥

गीता म्हणतो ऐसे दोन्हीच अक्षरे । पाप तें निधरिं दिशा लंघी ॥३ ॥

भगवद्गीता पठण सर्वकाळ ज्यासी । मोक्षाची तो रासी मूर्तिमंत ॥४ ॥

गीता म्हणतां त्यासी काय पुण्य आहे । इतिहास पाहे पुराणींचा ॥५ ॥

पार्वतीयेप्रती शिवें सांगितलें । अध्यात्म बोलिले ब्रह्मविद्या ॥६ ॥

ब्रह्मरूप त्याचें स्वयें चित्त झालें ।बोलणें खुंटले आहे नाहीं ॥७ ॥

नित्य म्हणतां गीता वाचेसी स्मरण । केलियां पठण पुण्य काय ॥८ ॥

दोषांचे पर्वत भस्म होती तेणें । गीतेचे पठण केलियानें ॥९ ॥

श्रवण पठण गीतेचे पूजन । सर्वही साधन कलियुगीं ॥१० ॥

पद्मपुराणींचे सांगितलें सार । गीता आहे थोर ब्रह्मविद्या ॥११ ॥

सर्वही पातकें जळोनियां जाती । अर्जुना श्रीपती बोलियेला ॥१२ ॥

गीता अभ्यासितां कळे सारासार । महिमा आहे थोर पठणाचा ॥१३ ॥

गीता म्हणतां आहे पापा प्रायश्चित्ता । मुक्ति सायुज्यता वरी त्यांसी ॥१४ ॥

गीता म्हणतां जाण भागिरथी स्नान । पृथ्वीची दान दिली तेणें ॥१५ ॥

गीता ध्याई नर सर्वदा तो सुची । सर्वही तीर्थांची महिमा तेथें ॥१६ ॥

तीर्थक्षेत्र यात्रा देवाचे पूजन । यज्ञयाग दान उद्यापन ॥१७ ॥

धरणीं पारणीं नित्य उपोषण । पृथ्वीचे भ्रमण निराहारी ॥१८ ॥

जपतपव्रत नित्य अनुष्ठान । कर्म आचरण उपासना ॥१९ ॥

पुराण श्रवण वेदशास्त्री जाण । सर्वही साधन घडे त्यासी ॥२० ॥

ब्रह्मविद्या गीता सर्वांचें साधन । करी जो पठण नित्यकाळी ॥२१ ॥

एका जनार्दनीं नित्य हेंचि ध्यान । पूर्ण समाधान घडे तेणें ॥२२ ॥

५

वेदशास्त्रपुराणें अनेक शब्दज्ञानें । भारताचे श्रवणें सर्वस्व जोडे ॥१ ॥

तें सव्वालक्ष भारत जोडे पैं सुकृत । तेंचि गीते सात शतें प्राप्त होय ॥२ ॥

ऐशी भगवद्गीता कृष्णार्जुन संवादता । तेचि श्रुति फळ लाभे वाचितां ऐक्यभावें ॥३ ॥

गीतेचें महा नेमें करा श्रवण पठण । ऐसें एका जनार्दन सांगतसे ॥४ ॥

६

गीतेचे आवर्तन त्याचे ऐका पुण्य । सावध अंत:करण करूनियां ॥१ ॥

गीतेच्या सुकृता मौनावला विधाता । हरिहरां तत्त्वतां बोध झाला ॥२ ॥

वैकुंठापासूनि जाण तेणें बांधलें सदन । त्रैलोकींचें तीर्थाटन घडलें त्यासी ॥३ ॥ \

वाराणशी यात्रा तेणें केल्या अपारा । लक्षलक्षांतरा द्विजभोजनें ॥४ ॥

आणिक मेरुसमान वांटिलें सुवर्ण । कोट्यानकोटी पूजन साधूंचें केले ॥५ ॥

एका जनार्दनी जाण इतुकें घडे महापुण्य । हें सत्य सत्य वचन गीता आवर्तनीं ॥६ ॥

७

गीतेचें सुकृत ज्यासी जालें प्राप्त । त्यांचे पिंतर मुक्त सहजचि जाले ॥१ ॥

नष्ट चांडाळ दुर्जन । परदारी तस्कर मात्रा गमन ।

त्यासी गीता आवर्तन । श्रवणें मोक्ष होय ॥२ ॥

सुवर्णस्तेय सुरापान । भूत पिशाच्च राक्षसगण ।

मित्र द्रोही कृतघ्न । गीता आवर्तनें मोक्ष त्यासी ॥३ ॥

एका जनार्दनीं गीतार्थी । पठणे श्रवणें सर्वांस मुक्ती ।

ऐसें पार्वतीप्रति । शंभु सांगे ॥४ ॥

८

गीता गीता गीता वाचे जे म्हणती । नाहीं पुनरावृत्ति तया नरां ॥१ ॥

नित्य नेम वाचे वदतां अक्षरें । भवसिंधु तरे अर्धक्षणी ॥२ ॥

एकाजनार्दनीं जयाचा हा नेम । तया पुरुषोत्तम न विसंबे ॥३ ॥

ब) ग्रंथराज 'ज्ञानेश्वरी'

भगवद्गीता माहात्म्य

अध्याय १ ला

आता भारतीं कमळपरागु। गीताख्यु प्रसंगु।

जो संवादिला श्रीरंगु। अर्जुनेसी॥ ५०॥

ना तरी शब्दब्रह्माब्धि। मथिलेया व्यासबुद्धि।

निवडिले निरवधि। नवनीत हे।। ५१॥

मग ज्ञानाग्निसंपर्के। कडसिलें विवेके।

पद आले परिपाकें। आमोदासी॥ ५२॥

जे अपेक्षिजे विरक्ति। सदा अनुभविजे संतीं।

सोहंभावे पारंगती। रमिजे जेथ॥ ५३॥

जे आकर्णिजे भक्ती। जें आदिवंद्य त्रिजगतीं।

ते भीष्मपर्वी संगती। सांगीजैल॥ ५४॥

जें भगवद्गीता म्हणीजे। जें ब्रह्मेशांनीं प्रशंसिजे।

जे सनकादिकीं सेविजे। आदरेसीं॥ ५५॥

या गीतार्थाची थोरी। स्वयें शंभू विवरी।

जेथ भवानी प्रश्नु करी। चमत्कारोनी॥ ७०॥

तेथ हरू म्हणे नेणिजे। देवी जैसें का स्वरूप तुझें।

तैसें नित्यनूतन देखिजे। गीतातत्व॥ ७१॥

हा वेदार्थसागरू। जया निद्रिताचा घोरू।

तो स्वयें सर्वेश्वरू। प्रत्यक्ष अनुवादला॥ ७२॥

ऐसें जें अगाध। जेथ वेडावती वेद।

तेथ अल्प मी मतिमंद। काय होय॥ ७३॥

अध्याय ११ वा

बाप बाप ग्रंथ गीता। जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता।

तो श्रीकृष्ण वक्ता। जिये ग्रंथीं॥ २६॥

तेथिंचे गौरव कैसें वानावें। जें श्रीशंभूचिये मती नागवे।

तें आतां नमस्कारिजे जीवेंभावें। हेंचि भलें॥ २७॥

अध्याय १५ वा

साचचि बोलाचें नव्हे हें शास्त्र। पैं संसारु जिणतें हें शस्त्र।

आत्मा अवतरविते मंत्र। अक्षरें इयें॥ ५७७॥

अध्याय १८ वा

ऐसें श्लोक शतें सात। गीतेचीं पदें आंगें वाहत।

पदें म्हणों कीं परमामृत। गीताकाशींचें॥१६६५॥

कीं आत्मराजाचिये सभे। गीते वोडवले हे खांबे।

मज श्लोक प्रतिभे। ऐसे येत॥ १६६६॥

कीं गीता हे सप्तशती। मंत्रप्रतिपाद्य भगवती।

मोहमहिषा मुक्ति। आनंदली असे॥ १६६७॥

म्हणौनि मनें कायें वाचा। जो सेवकु होईल इयेचा।

तो स्वानंदासाम्राज्याचा। चक्रवर्ती करी॥ १६६८॥

कीं अविद्यातिमिररोंखें। श्लोक सूर्यातें पैजा जिंकें।

ऐसे प्रकाशिले गीतामिषें। रायें श्रीकृष्णें॥ १६६९॥

कीं श्लोकाक्षरद्राक्षलता। मांडव जाली आहे गीता।

संसारपथश्रांता। विसंवावया॥ १६७०॥

कीं सभाग्यसंतीं भ्रमरीं। केले ते श्लोककल्हारीं।

श्रीकृष्णाख्यसरोवरीं। सासिन्नली हे॥ १६७१॥

कीं श्लोक नव्हती आन। गमे गीतेचें महिमान।

वाखाणिते बंदीजन। उदंड जैसे॥ १६७२॥

कीं श्लोकांचिया आवारा। सात शतें करूनि सुंदरा।

सर्वागम गीतापुरा। वसों आले॥ १६७३॥

कीं निजकांता आत्मया। आवडी गीता मिळावया।

श्लोक नव्हती बाह्या। पसरु का जो॥ १६७४॥

कीं गीताकमळींचे भृंग। कीं हे गीतासागरतरंग।

कीं हरीचे हे तुरंग। गीतारथींचे॥ १६७५॥

कीं श्लोक सर्वतीर्थ संघातु। आला श्रीगीतेगंगे आंतु।

जे अर्जुन नर सिंहस्थु। जाला म्हणौनि॥ १६७६॥

कीं नोहे हे श्लोकश्रेणी। अचिंत्यचित्तचिंतामणी।

कीं निर्विकल्पां लावणी। कल्पतरूंची॥ १६७७॥

ऐसिया शतें सात श्लोकां। परी आगळा येकयेका।

आतां कोण वेगळिका। वानावां पां।॥ १६७८॥

तान्ही आणि पारठी। इया कामधेनूतें दिठी।

सूनि जैसिया गोठी। कीजती ना॥ १६७९॥

दीपा आगिलु मागिलु। सूर्यु धाकुटा वडीलु।

अमृतसिंधु खोलु। उथळु कायसा।॥ १६८०॥

तैसे पहिले सरते। श्लोक न म्हणावे गीते।

जुनीं नवीं पारिजातें। आहाती काई ? ॥ १६८१ ॥

आणि श्लोका पाडु नाहीं। हें कीर समर्थु काई।

येथ वाच्य वाचकही। भागु न धरी ॥ १६८२ ॥

जे इये शास्त्रीं येकु। श्रीकृष्णचि वाच्य वाचकु।

हें प्रसिद्ध जाणे लोकु। भलताही ॥ १६८३ ॥

येथें अर्थें तेंचि पाठें। जोडे येवढेनि धटें।

वाच्यवाचक येकवटें। साधितें शास्त्र ॥ १६८४ ॥

म्हणौनि मज कांहीं। समर्थनीं आतां विषय नाहीं।

गीता जाणा हे वाङ्गमयी। श्रीमूर्ति प्रभूचि ॥ १६८५ ॥

शास्त्र वाच्यें अर्थें फळे। मग आपण मावळे।

तैसें नव्हें हें सगळें। परब्रह्मचि ॥ १६८६ ॥

कैसा विश्वाचिया कृपा। करूनि महानंद सोपा।

अर्जुनव्याजें रूपा। आणिला देवें ॥ १६८७ ॥

चकोराचेनि निमित्तें। तिन्ही भुवनें संतप्तें।

निवविलीं कळांवतें। चंद्रें जेवीं ॥ १६८८ ॥

कां गौतमाचेनि मिषें। कळिकाळज्वरीतोद्देशें।

पाणिढाळु गिरीशें। गंगेंचा केला ॥ १६८९ ॥

तैसें गीतेचें हें दुभतें। वत्स करूनि पार्थातें।

दुभिन्नली जगापुरतें। श्रीकृष्ण गाय ॥ १६९० ॥

येथे जीवें जरी नाहाल। तरी हेंचि कीर होआल।

नातरी पाठमिषें तिंबाल। जीभचि जरी ॥ १६९१ ॥

तरी लोह एकें अंशें। झगटलिया परीसें।

येरीकडे अपैसें। सुवर्ण होय॥ १६९२॥

तैसी पाठाची ते वाटी। श्लोकपाद लावा ना जंव वोठीं।

तंव ब्रह्मतेची पुष्टी। येईल आंगा॥ १६९३॥

ना येणेसीं मुख वांकडें। करूनि ठाकाल कानवडें।

तरी कानींही घेतां पडे। तेचि लेख॥ १६९४॥

जे हे श्रवणें पाठें अर्थें। गीता नेदी मोक्षाआरौतें।

जैसा समर्थु दाता कोण्हातें। नास्ति न म्हणे॥ १६९५॥

म्हणौनि जाणतया सवा। गीताचि येकी सेवा।

काय कराल आघवां। शास्त्रीं येरीं॥ १६९६॥

क) ग्रंथकौस्तुभ 'एकनाथी भागवत'

अध्याय ३१ वा

ज्याचा रथ वागवी आपण। ज्याचा सारथी श्रीकृष्ण।

ऐसा प्रियसखा अर्जुन। कृष्णविरहें पूर्ण उद्विग्न जाहला ॥२४९॥

तंव कृष्णगीता सदुक्ती। आठवल्या त्याच्या चित्तीं।

मग आपण आपणाप्रती। बोलिला उपपत्ती त्या ऐका ॥२५०॥

कृष्ण माझ्या मनाचें 'मन'। कृष्ण 'बुद्धीचें' आयतन।

कृष्णप्रभा हें प्रकाशे 'ज्ञान'। तेथ भिन्नपण मज कैंचें ॥२५१॥

कृष्णप्रभा 'दृष्टी' देखे। कृष्ण अवधानें 'श्रवण' ऐके।

कृष्णानुवादें 'बोल' बोलके। तेथें 'मी' वेगळिकें वृथा मानीं ॥२५२॥

कृष्ण हृदयस्थ 'आत्मा' अव्यंग। कृष्ण माझ्या अंगाचें अंग।

त्या कृष्णासीं मज वियोग। हा मिथ्या प्रयोग मायिक ॥२५३॥

कृष्ण माझ्या जीवाचें जीवन। कृष्ण सबाह्य परिपूर्ण।

कृष्णवियोग मानी जें मीपण। तेंही निमग्न श्रीकृष्णीं ॥२५४॥

भिन्न भिन्न भूताकृती। त्यामाजीं अभिन्न कृष्णस्थिती।

विषमीं समान श्रीपती। त्यासी वियोगप्राप्ती कदा न घडे ॥२५५॥

घट मृत्तिकेसी नव्हे भिन्न। पट न निवडे तंतु त्यागून।

तैसा श्रीकृष्णवेगळा अर्जुन। माझें मीपण निवडेना ॥२५६॥

कृष्णावियोग मी मानीं जेथ। तेथेंही असे श्रीकृष्णनाथ।

वियोग मानिती जे सत्य। ते केवळ भ्रांत अतिमूर्ख ॥२५७॥

नित्य सर्वगत परिपूर्ण। कृष्ण अखंड दंडायमान।

त्यासीं मजसीं वेगळेपण। सर्वथा जाण असेना ॥२५८॥

'न जायते म्रियते' हें वचन। स्वमुखें बोलिला श्रीकृष्ण।

त्या कृष्णासी जन्ममरण। मूर्खजन मानिती ॥२५९॥

'अक्षरं ब्रह्म परमं'। स्वयें बोलिला पुरुषोत्तम।

त्या कृष्णासी मरणजन्म। मूर्ख मनोधर्म कल्पिती ॥२६०॥

जो 'क्षराक्षरातीत'। 'उत्तमपुरुष' श्रीकृष्णनाथ।

त्यासी जन्ममरणादि आवर्त। कल्पिती भ्रांत मनोधर्में ॥२६१॥

त्या कृष्णासीं मज वेगळेपण। कल्पांतींही नाहीं जाण।

करितां गीतार्थाचें स्मरण। आपुलें आपण पूर्णत्व देखे ॥२६२॥

मी अज आद्य अचळ। मी निज नित्य निर्मळ।

माझ्या स्वरुपा नाहीं चळ। त्रैलोक्य खेळ पैं माझा ॥२६३॥

जगातें नेमिता वेद। तो निःश्वसित माझा बोध।

मी आनंदा परमानंद। स्वानंदकंद निजांगें ॥२६४॥

मी आपरुपें आप। मी प्रकृतिपुरुषांचा बाप।

मी अवतारी अवतरें कृष्णरुप। हा सत्यसंकल्प पैं माझा ॥२६५॥

धरोनियां माझ्या स्वरुपाचा आधार। मीचि कृष्णीं कृष्णरुप अवतार।

करुनि स्वलीला नानाचरित्र। अंतीं सामावें साचार मजमाजीं मीच ॥२६६॥

माझ्या निजस्वरुपाचेनि बळें। मीच कृष्णरुपें खेळ खेळें।

अंतीं मजमाजीं मी मिळें। निजात्ममेळें निजनिष्ठा ॥२६७॥

एक नर एक नारायण। परस्परें तें जाण अभिन्न।

यालागीं पूर्णत्वें अर्जुन। आपण्या आपण स्वयें देखे ॥२६८॥

बाप कृपाळु कृपानिधि। उपदेशिला युद्धसंधीं।

परी लाविली जे समाधी। ते न मोडे त्रिशुद्धी कल्पांतकाळीं ॥२६९॥

नाहीं स्थानशुद्धी चोखट। सैंघ रथांचे घडघडाट।

सुटतां शस्त्रांचे कडकडाट। लाविली निर्दुष्ट परमार्थनिष्ठा ॥२७०॥

कैशी लाविली समाधी। जी न मोडेच महायुद्धीं।

शेखीं कृष्णावसान अवधीं। तोचि बोध उद्बोधी परिपूर्णत्वें ॥२७१॥

ज्यासी गीता उपदेशी श्रीकृष्ण। त्यासी न बाणे पूर्णपण।

ऐसें बोलतां वचन। परम दूषण वाचेसी ॥२७२॥

ते वाचा गलितकुष्ठें झडे। तीसी विकल्पाचे पडती किडे।

ते वाचाचि समूळ उडे। 'कृष्णोक्तीं न घडे बोध' म्हणतां ॥२७३ ॥

'गीताउपदेशें पूर्णपण। नव्हे' ऐसें म्हणतां जाण।

वाग्देवता कांपे आपण। इतरांचा कोण पडिपाडू ॥२७४ ॥

गीता ऐके पाहे पढे। ज्यासी गीतास्मरण घडे।

त्यासी परिपूर्णत्व स्वयें जोडे। मा उपदेशें नातुडे परिपूर्णत्व कैसें ॥२७५ ॥

गीतार्थाचें पूर्णपण। वक्ता जाणे श्रीकृष्ण।

कां श्रोता जाणे अर्जुन। त्यासी ते खूण बाणली ॥२७६ ॥

सारांश काढूनि वेदार्था। श्रीकृष्णें प्रकट केली गीता।

जेथील अभिप्रायो पाहतां। जोडे आइता निजमोक्ष ॥२७७ ॥

परदेशी जाहला होता वेदान्त। त्यासी सहाय जाहला गीतार्थ।

तेणें बळें मतें समस्त। जिणोनि समर्थ तो झाला ॥२७८ ॥

कृष्णनिःश्वासीं जन्मले वेद। गीता श्रीकृष्णमुखें प्रगटली शुद्ध।

यालागीं गीतार्थ अगाध। धडौते वेद तेणें जाहले ॥२७९ ॥

वेदें आप्त केले तिन्ही वर्ण। दुरावले स्त्रीशूद्रादि जन।

न शिवेचि त्यांचे कान। हें वेदांसी न्यूनपण पैं आलें ॥२८० ॥

तें वेदाचें फेडावया उणें। गीता प्रगट केली श्रीकृष्णें।

गीतेचेनि श्रवणें पठणें। उद्धरणें समस्तीं ॥२८१ ॥

अर्जुनाचे प्रीतीकारणें। गीतार्थ प्रकाशिला श्रीकृष्णें।

ते गीतेचेनि श्रवणें पठणें। उद्धरणें जडजीवीं ॥२८२ ॥

असो अगाध गीतामहिमान। तेणें गीतार्थें तो अर्जुन।

करूनि आपुलें सांत्वन। जाहला सावधान प्रकृतिस्थ ॥२८३ ॥

प्रस्तावना

श्रीमद्भगवद्गीता व्याकरण-प्रबोध- (अध्याय १५ वा) हा एक विशेष ग्रंथ आहे, जो श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पंधराव्या अध्यायावर (पुरुषोत्तमयोग) आधारित आहे. हा ग्रंथ केवळ श्लोकांचा अर्थ सांगत नाही, तर तो व्याकरणाच्या दृष्टिकोनातून गीतेचे सखोल विश्लेषण प्रस्तुत करतो.

मुख्य वैशिष्ट्ये

- व्याकरणात्मक विश्लेषण (Grammatical Analysis):

हा ग्रंथ त्याच्या मूळ स्वरूपात प्रत्येक श्लोकाचे पदच्छेद, अन्वयार्थ (वाक्यरचना), मराठी भाषांतर, आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे व्याकरणात्मक टीका देतो. या टीकेंमध्ये संधी, समास, शब्दरूपे (नाम, सर्वनाम), धातुरूपे (क्रियापदे) यांचे तपशीलवार स्पष्टीकरण समाविष्ट आहे. हे संस्कृत व्याकरण शिकणाऱ्या आणि गीतेचा अर्थ अधिक खोलवर समजून घेऊ इच्छिणाऱ्या वाचकांसाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.

- संपूर्ण अध्याय समावेश (Complete Chapter Coverage):

ग्रंथात १५व्या अध्यायातील सर्व श्लोक (१ ते २०) समाविष्ट आहेत, ज्यात अर्जुन आणि श्रीकृष्ण यांचा संवाद आहे. या अध्यायात अश्वस्थ वृक्षाचे रूपक करून संसार आणि परमात्मा यांचा विचार केला आहे आणि तो पर श्रेष्ठ असा पुरुष त्याचे लक्षण सांगितले आहे.

- पारंपरिक भाष्य आणि काव्य (Traditional Commentary and Poetry):

ग्रंथाच्या सुरुवातीला संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर यांसारख्या महाराष्ट्राच्या संतकवींच्या अभंग आणि ओव्या समाविष्ट आहेत, ज्या गीतेचे महत्त्व सांगतात. गीतेच्या आरत्या देखील दिलेल्या आहेत.

- शैक्षणिक रचना (Educational Structure):

प्रत्येक श्लोकासाठी माहिती एका सुसज्ज पद्धतीने मांडली आहे:

  - मूळ श्लोक
  - पदच्छेद
  - अन्वयार्थ
  - मराठीत सोपे भाषांतर
  - व्याकरणात्मक टिपण (संधी, समास, रूपपरिचय इ.)

हा ग्रंथ गीर्वाणज्योती प्रकाशन यांनी प्रकाशित केला आहे. त्यासाठी आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत. या ग्रंथाच्या निर्मित ज्याचे ज्यांचे सहकार्य लाभले त्या सर्वांचे आभार.

हा ग्रंथ संस्कृत विद्यार्थी, गीता अभ्यासक, शिक्षक आणि अश्या प्रत्येकासाठी उपयुक्त आहे जे भगवद्गीता केवळ तात्त्विक दृष्ट्या नव्हे तर भाषिक आणि व्याकरणाच्या दृष्टिकोनातूनही अभ्यासू इच्छितात. १५ व्या अध्यायावरचे हे एक प्रामाणिक आणि शैक्षणिक साधन म्हणून समाजमान्य होईल, अशी आशा बाळगतो.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

लेखकद्वय १९-०३-२०२६, चैत्र शुद्ध प्रतिपदा, शके १९४८

ॐ श्रीपरमात्मने नमः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच -
ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १५.१ ॥

पदच्छेद –

श्रीभगवान् उवाच –

ऊर्ध्वमूलम् अधःशाखम् अश्वत्थम् प्राहुः अव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यः तम् वेद सः वेदवित् ॥१५.१ ॥

अन्वयार्थ –

श्रीभगवान् - श्रीभगवान, **उवाच** – म्हणाले -

ऊर्ध्वमूलम् – (ज्याचे) मूळ वरती (असणाऱ्या आणि), **अधःशाखम्** – शाखा खाली (पसरलेल्या आहेत, अशा), **अश्वत्थम्** – क्षणभंगुर असणाऱ्यास (= संसाररूपी अश्वत्थाला), **अव्ययम्** - (प्रवाहरूपाने) अविनाशी, **प्राहुः** - म्हणतात, (तसेच), **छन्दांसि** – वेद, **यस्य** – ज्याची, **पर्णानि** - पाने आहेत, **तम्** – त्या- (संसारवृक्षा-)ला, **यः** -जो, **वेद** - (तत्त्वतः) जाणतो, **सः** - तो, **वेदवित्** - वेदांचे तात्पर्य जाणणारा आहे. **॥१५.१ ॥**

मराठी अनुवाद –

श्रीभगवान म्हणाले -

(ज्याचे) मूळ वरती (असणाऱ्या आणि) शाखा खाली (पसरलेल्या आहेत, अशा) क्षणभंगुर असणाऱ्यास (= संसाररूपी अश्वत्थाला) (प्रवाहरूपाने) अविनाशी म्हणतात (तसेच) वेद ज्याची पाने आहेत त्या-(संसार-वृक्षा-)ला, **यः** -जो (तत्त्वतः) जाणतो, तो वेदांचे तात्पर्य जाणणारा आहे. **॥१५.१ ॥**

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**श्रीभगवानुवाच**	श्रीभगवान् + उवाच |
२	**ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्**	ऊर्ध्वमूलम् + अधःशाखम् + अश्वत्थम् + प्राहुः + अव्ययम्
३	**यस्तं वेद**	य :+ तम् + वेद
४	**स वेदवित्**	स :+ वेदवित्

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**श्रीभगवान्**	श्रीभगवत् (नाम) – तकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
२	**ऊर्ध्वमूलम्**	उर्ध्वमूल (विशेषण) - अकारान्त पुंलिंग प्रथमा, द्वितीया एकवचन
३	**अधःशाखम्**	अधःशाख - अकारान्त पुंलिंग प्रथमा, द्वितीया एकवचन
४	**अश्वत्थम्**	अश्वत्थ - अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
५	**छन्दांसि**	छन्दस् (नाम) – सकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा बहुवचन
६	**यस्य**	यस्य - यद् (सर्वनाम) दकारान्त पुंलिंग षष्ठी एकवचन
७	**पर्णानि**	पर्ण (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा बहुवचन
८	**यः**	यः- यद् (सर्वनाम) दकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
९	**अव्ययम्**	अव्यय- अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
१०	**तम्**	तद् (सर्वनाम) – दकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
११	**सः**	तद् (सर्वनाम) – दकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
१२	**वेदवित्**	वेदविद् (विशेषण) दकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**उवाच**	ब्रू (ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि) (धा. पा. २.३९) अदादिगण उभयपद इथे परस्मैपद / वच् (वचँ परिभाषणे) (धा. पा. २.५८) अदादिगण परस्मैपद कर्तरि लिट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन
२	**प्राहुः**	प्र+ब्रू (धा. पा. २.३९) अदादिगण उभयपद इथे परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष बहुवचन
३	**वेद**	विद् (धा. पा. २.५९) अदादिगण परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**ऊर्ध्वमूलम्**	ऊर्ध्वं मूलं यस्य सः, उर्ध्वमूलः, तम्	बहुव्रीहि समास
२	**अधःशाखम्**	अधः शाखाः यस्य सः, अधःशाखः, तम्	बहुव्रीहि समास
३	**अश्वत्थम्**	१. श्वः पर्यन्तं तिष्ठतीति, श्वत्थः	कर्मधारय समास
		२. न श्वथः; अश्वत्थः, तम्	नञ् तत्पुरुष समास
४	**वेदवित्**	वेदं वेत्ति इति	उपपद तत्पुरुष समास
५	**अव्ययम्**	न विद्यते व्ययः यस्य तत्	बहुव्रीहि समास

अधोश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके॥ १५.२॥

पदच्छेद –

अध: च ऊर्ध्वम् प्रसृता: तस्य शाखा: गुणप्रवृद्धा: विषयप्रवालाः।

अध: च मूलानि अनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥१५.२॥

अन्वयार्थ -

तस्य - त्या- (संसारवृक्षा-)च्या, **गुणप्रवृद्धा: -** (सत्त्व, रज व तम या तीन) गुणांच्या योगाने विशेषकरून वाढलेल्या, **विषयप्रवालाः -** विषय हेच कोमल पल्लवांकुर असलेल्या, **शाखा** – शाखा, **अध: -** खाली, **च** – आणि, **ऊर्ध्वम् -** वर (सर्व ठिकाणी), **प्रसृता: -** पसरल्या आहेत. (तसेच), **मनुष्यलोके -** (या) मनुष्यलोकांत, **कर्मानुबन्धीनि** – कर्मानुरूप बांधणारी, **मूलानि -** (अहंता, ममता आणि वासनारूप) मूळे (देखील), **अध: -** खाली, **च** – आणि, **(ऊर्ध्वम्)** – (वर), **अनुसन्ततानि** – (परंपरेने सर्व लोकांत) विस्तार पावली आहेत. **॥१५.२॥**

मराठी अनुवाद –

त्या- (संसारवृक्षा-)च्या (सत्त्व, रज व तम या तीन) गुणांच्या योगाने विशेषकरून वाढलेल्या, विषय हेच कोमल पल्लवांकुर असलेल्या शाखा खाली आणि वर (सर्व ठिकाणी) पसरल्या आहेत. (तसेच) (या) मनुष्यलोकांत कर्मानुरूप बांधणारी (अहंता, ममता आणि वासनारूप) मूळे (देखील) खाली आणि (वर) (परंपरेने सर्व लोकांत) विस्तार पावली आहेत. **॥१५.२॥**

१. संधिविग्रह

क्रमांक	**पद**	**संधिविग्रह**
१	**अधोश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य**	अध :+ च + ऊर्ध्वम् + प्रसृता :+ तस्य
२	**शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः**	शाखा :+ गुणप्रवृद्धा :+ विषयप्रवालाः
३	**अधश्च**	अध :+ च
४	**मूलान्यनुसन्ततानि**	मूलानि + अनुसन्ततानि

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	**शब्दरूप**	**शब्दरूपपरिचय**
१	**अध:**	अव्यय
२	**च**	अव्यय

३	**ऊर्ध्वम्**	अव्यय
४	**तस्य**	तद् (सर्वनाम) दकारान्त पुंलिंग षष्ठी एकवचन
५	**शाखा:**	शाखा (नाम) – आकारान्त स्त्रीलिंग प्रथमा बहुवचन
६	**विषयप्रवालाः**	विषयप्रवाला - आकारान्त स्त्रीलिंग प्रथमा बहुवचन
७	**मूलानि**	मूल (नाम) - अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा बहुवचन
८	**कर्मानुबन्धीनि**	कर्मानुबन्धिन् (विशेषण)- इन्नन्त नपुंसकलिंग प्रथमा बहुवचन
९	**मनुष्यलोके**	मनुष्यलोक - अकारान्त पुंलिंग सप्तमी एकवचन
१०	**गुणप्रवृद्धाः**	गुणप्रवृद्ध (सामासिक विशेषण)- अकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**प्रसृताः**	प्र + सृ (धा. पा. १.१०८५) भ्वादिगण परस्मैपद कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त प्रसृता पद स्त्रीलिंग प्रथमा बहुवचन
२	**अनुसन्ततानि**	अनु + सम् +तन् (धा. पा. ८.१) तनादिगण उभयपद कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त अनुसन्तत पद अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा बहुवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**गुणप्रवृद्धाः**	गुणैः प्रवृद्धा :	तृतीया तत्पुरुष समास
२	**विषयप्रवालाः**	विषया: प्रवाला : इव यासां ता :	बहुव्रीहि समास
३	**कर्मानुबन्धीनि**	कर्मणः अनुबन्धीनि	षष्ठी तत्पुरुष समास
		कर्म अनुबध्नन्ति इति	उपपद तत्पुरुष समास
४	**मनुष्यलोके**	मनुष्याणां लोकः, मनुष्यलोकः, तस्मिन्	षष्ठी तत्पुरुष समास

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ १५.३ ॥

पदच्छेद –

न रूपम् अस्य इह तथा उपलभ्यते न अन्तः न च आदिः न च सम्प्रतिष्ठा ।

अश्वत्थम् एनम् सुविरूढमूलम् असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ १५.३ ॥

अन्वयार्थ –

अस्य – या- (संसारवृक्षा-)चे, (जसे), **रूपम्** – स्वरूप (दिसून येते), **तथा** – तसे, **इह** - येथे (विचार केल्यावर), **न उपलभ्यते** - आढळत नाही, (कारण त्याचा), **आदिः** - आरंभ (कोठून झाला आहे हे), **न** - (कळत) नाही, (किंवा) , **अन्तः** - शेवट-(ही), **न** - (कळत) नाही, **च** – आणि, **सम्प्रतिष्ठा** - (याची) स्थिती (हि), **न** - (कळत) नाही, **(अतः)** - (म्हणून), **एनम्** – या, **सुविरूढमूलम्** – (अहंता, ममता आणि वासनारूप अत्यंत) खोलवर मुळे गेलेल्या, **अश्वत्थम्** - क्षणभंगुर असणाऱ्यास (= संसाररूपी अश्वत्थाला), **दृढेन** - अत्यंत मजबूत अशा, **असङ्गशस्त्रेण** – असंगरूप (=वैराग्यरूपी) शस्त्राने, **छित्वा** – तोडून ॥ **१५.३** ॥

मराठी अनुवाद –

या- (संसारवृक्षा-)चे, (जसे) स्वरूप (दिसून येते) तसे येथे (विचार केल्यावर) आढळत नाही, (कारण त्याचा) आरंभ (कोठून झाला आहे हे) (कळत) नाही, (किंवा) शेवट-(ही) (कळत) नाही आणि (याची) स्थिती (हि) (कळत) नाही (म्हणून) या (अहंता, ममता आणि वासनारूप अत्यंत) खोलवर मुळे गेलेल्या, क्षणभंगुर असणाऱ्यास (= संसाररूपी अश्वत्थाला) अत्यंत मजबूत अशा असंगरूप (=वैराग्यरूपी) शस्त्राने तोडून ॥**३** ॥

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**रूपमस्येह**	रूपम् + अस्य + इह
२	**तथोपलभ्यते**	तथा + उपलभ्यते
३	**नान्तो न**	न + अन्तः + न
४	**चादिर्न**	च + आदिः + न
५	**अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण**	अश्वत्थम् + एनम् + सुविरूढमूलम् + असङ्गशस्त्रेण

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**न**	अव्यय
२	**रूपम्**	रूप (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा द्वितीया एकवचन
३	**अस्य**	इदम् (सर्वनाम) मकारान्त पुंलिंग नपुंसकलिंग षष्ठी एकवचन
४	**इह**	अव्यय
५	**तथा**	अव्यय
६	**न**	अव्यय
७	**अन्त:**	अन्त (नाम) - अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
८	**च**	अव्यय
९	**आदि:**	आदि (नाम) – इकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
१०	**सम्प्रतिष्ठा**	सम्प्रतिष्ठा (नाम) – आकारान्त स्त्रीलिंग प्रथमा एकवचन
११	**अश्वत्थम्**	अश्वत्थ (नाम) अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
१२	**एनम्**	इदम् (सर्वनाम) मकारान्त / एतद् (सर्वनाम) दकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
१३	**असङ्गशस्त्रेण**	असङ्गशस्त्र (सामासिक नाम) - अकारान्त नपुंसकलिंग तृतीया एकवचन
१४	**दृढेन**	दृढ (विशेषण) - अकारान्त नपुंसकलिंग तृतीया एकवचन
१५	**सुविरूढमूलम्**	सुविरुढमूल (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**उपलभ्यते**	उप + लभ् (धा. पा. १.११३०) भ्वादिगण आत्मनेपद कर्मणि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन
२	**छित्वा**	छिद् (धा. पा. ७.३) रुधादिगण उभयपद त्त्वा प्रत्ययान्त पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**सुविरुढानि मूलानि**	सुष्ठु विरुढानि, सुविरुढानि	प्रादि तत्पुरुष समास
		सुविरुढानि मूलानि यस्य स:, सुविरुढमूल:, तम्	बहुव्रीहि समास
२	**असङ्गशस्त्रेण**	न सङ्ग:, असङ्ग:	नञ् तत्पुरुष समास
		असङ्ग: एव शस्त्रम्, असङ्गशस्त्रम्, तेन	कर्मधारय समास

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं

यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ १५.४ ॥

पदच्छेद –

ततः पदम् तत् परिमार्गितव्यम् यस्मिन् गताः न निवर्तन्ति भूयः।

तम् एव च आद्यम् पुरुषम् प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ १५.४ ॥

अन्वयार्थ –

ततः – त्यानंतर, **तत्** – त्या, **पदम्** – परमपदाला (= परमात्म्याला), **परिमार्गितव्यम् -** सर्वप्रकारे शोधावे (=जाणावे) (की), **यस्मिन् -** ज्या (परम पदाच्या) ठिकाणी, **गताः -** गेलेले (=पोहोचलेले) (पुरुष), **भूयः** – पुन्हा, **न निवर्तन्ति -** (संसारामध्ये) परत येत नाहीत, **च** – आणि, **यतः** – ज्या- (पदा-) पासून, **पुराणी** – पुरातन (अनादी काळापासून) चालत आलेली, **प्रवृत्तिः** – (ही) सृष्टी, **प्रसृता** – विस्तार पावली आहे, **तम्** – त्या, **आद्यम्** – आद्य, **पुरुषम्** – पुरुषाला, **एव** – च, **प्रपद्ये** - मी शरण जातो. ॥ **१५.४** ॥

मराठी अनुवाद –

त्यानंतर त्या परमपदाला (= परमात्म्याला) सर्वप्रकारे शोधावे (=जाणावे) (की), ज्या (परम पदाच्या) ठिकाणी गेलेले (=पोहोचलेले) (पुरुष) पुन्हा (संसारामध्ये) परत येत नाहीत आणि ज्या- (पदा-) पासून पुरातन (अनादी काळापासून) चालत आलेली (ही) सृष्टी विस्तार पावली आहे, त्या आद्य पुरुषाला च मी शरण जातो. ॥ **१५.४** ॥

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न**	पदम् + तत् + परिमार्गितव्यम् + यस्मिन् + गताः + न
२	**तमेव**	तम् + एव
३	**चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये**	च + आद्यम् + पुरुषम् + प्रपद्ये

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**ततः**	अव्यय
२	**पदम्**	पद (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन

३	**तत्**	तद् (सर्वनाम) दकारान्त नपुसकलिंग द्वितीया एकवचन
४	**यस्मिन्**	यद् (सर्वनाम) नकारान्त नपुंसकलिंग सप्तमी एकवचन
५	**न**	अव्यय
६	**भूयः**	अव्यय
७	**तम्**	तद् (सर्वनाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
८	**एव**	अव्यय
९	**च**	अव्यय
१०	**आद्यम्**	आद्य (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
११	**पुरुषम्**	पुरुष (नाम) अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
१२	**यतः**	अव्यय
१३	**प्रवृत्तिः**	प्रवृत्ति (नाम) अकारान्त स्त्रीलिंग प्रथमा एकवचन
१४	**पुराणी**	पुराणी(विशेषण) अकारान्त स्त्रीलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातूरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**परिमार्गितव्यम्**	परि + मार्ग् (धा. पा.१०.३८४) चुरादिगण उभयपद कर्मणि विध्यर्थी धातुसाधित विशेषण नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन
२	**गताः**	गम् (धा. पा.१.११३७) भ्वादिगण परस्मैपद कर्तरि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त गत पद पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
३	**निवर्तन्ति**	नि+ वृत् (धा. पा.१०.३८४) चुरादिगण उभयपद इथे परस्मैपद लट् लकार प्रथम पुरुष बहुवचन
४	**प्रपद्ये**	प्र + पद् (धा. पा. ४.३८) दिवादिगण आत्मनेपद कर्तरी लट् लकार उत्तम पुरुष एकवचन
५	**प्रसृता**	प्र + सृ (धा. पा.१.१०८५) भ्वादिगण परस्मैपद / (धा. पा.३.१८) जुहोत्यादिगण परस्मैपद कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त प्रसृत पद स्त्रीलिंग प्रथमा एकवचन

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्

गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्॥ १५.५॥

पदच्छेद –

निर्मानमोहा: जितसङ्गदोषा: अध्यात्मनित्या: विनिवृत्तकामाः।

द्वन्द्वैः विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः गच्छन्ति अमूढाः पदम् अव्ययम् तत्॥ १५.५॥

अन्वयार्थ –

निर्मानमोहा: - जे मान (= अहंकार- गर्व) व मोह (अविवेक) यांनी रहित आहेत (=निघून गेलेले आहेत), **जितसङ्गदोषा: -** ज्यांनी संग (= आसक्तीजन्य) दोष जिंकले आहेत, **अध्यात्मनित्या: -** जे निरंतर परमात्म्यात रममाण आहेत, **विनिवृत्तकामाः -** ज्यांचे (स्वत:च्या दृष्टीने) (सर्व) काम विशेषतः निवृत्त झाले आहेत, **सुखदुःखसंज्ञैः -** जे सुख व दुःख या नांवाच्या, **द्वन्द्वैः -** द्वंद्वांनी, **विमुक्ताः -** सर्वथा सोडले आहे, (असे), **अमूढाः –** मोहरहित (साधक पुरुष), **तत् –** त्या, **अव्ययम् –** अविनाशी, **पदम् –** परमपदाला (= परमात्म्याला), **गच्छन्ति -** प्राप्त होतात. **॥ १५.५॥**

मराठी अनुवाद –

जे मान (= अहंकार- गर्व) व मोह (अविवेक) यांनी रहित आहेत (=निघून गेलेले आहेत), ज्यांनी संग (= आसक्तीजन्य) दोष जिंकले आहेत, जे निरंतर परमात्म्यात रममाण आहेत, ज्यांचे (स्वत:च्या दृष्टीने) (सर्व) काम विशेषतः निवृत्त झाले आहेत, जे सुख व दुःख या नांवाच्या द्वंद्वांनी सर्वथा सोडले आहे, (असे) मोहरहित (साधक पुरुष) त्या अविनाशी परमपदाला (= परमात्म्याला) प्राप्त होतात. **॥ १५.५॥**

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः**	निर्मानमोहा :+ जितसङ्गदोषा: + अध्यात्मनित्या: + विनिवृत्तकामाः
२	**द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्**	द्वन्द्वैः + विमुक्ताः + सुखदुःखसंज्ञैः + गच्छन्ति + अमूढाः + पदम् + अव्ययम् + तत्

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**निर्मानमोहा:**	निर्मानमोह (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
२	**जितसङ्गदोषा:**	जितसङ्गदोष (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
३	**अध्यात्मनित्या:**	अध्यात्मनित्य (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
४	**विनिवृत्तकामाः**	विनिवृत्तकाम (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
५	**द्वन्द्वैः**	द्वन्द्व (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग तृतीया बहुवचन
६	**सुखदुःखसंज्ञै:**	सुखदुःखसंज्ञ (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग तृतीया बहुवचन
७	**अमूढाः**	अमूढ (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
८	**पदम्**	पद (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
९	**अव्ययम्**	अव्यय(सामासिक विशेषण) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
१०	**तत्**	तद् (सर्वनाम) – दकारान्त नपुसकलिंग द्वितीया एकवचन

ब) धातूरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**विमुक्ताः**	वि + मुच् (धा. पा.६.१६६) तुदादिगण उभयपद कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त विमुक्त अकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
२	**गच्छन्ति**	गम् (धा. पा.१.११३७) भ्वादिगण परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष बहुवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**निर्मानमोहा:**	मानश्च मोहश्च, मानमोहौ	**इतरेतर द्वन्द्व समास**
		निर्गतौ मानमोहौ येभ्य: ते, निर्मानमोहा:	प्रादि बहुव्रीहि समास
२	**जितसङ्गदोषा:**	सङ्गः एव दोषः, सङ्गदोषः	कर्मधारय समास
		जित: सङ्गदोष: यै: ते, जितसङ्गदोषा:	बहुव्रीहि समास
३	**अध्यात्मनित्या:**	आत्मनि इति, अध्यात्मम्	अव्ययीभाव समास
		अध्यात्मनि नित्यः,	सप्तमी तत्पुरुष समास
४	**विनिवृत्तकामाः**	विनिवृत्तम् कामम् येभ्य: ते	बहुव्रीहि समास
५	**सुखदुःखसंज्ञै:**	सुखं च दुःखं च, सुखदु:खे	**इतरेतर द्वन्द्व समास**
		सुखदु:खे संज्ञे येषां तैः	बहुव्रीहि समास
६	**अमूढाः**	न मूढाः	नञ् तत्पुरुष समास
७	**अव्ययम्**	न विद्यते व्यय: यस्य तत्	बहुव्रीहि समास

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ १५.६ ॥

पदच्छेद –

न तत् भासयते सूर्यः न शशाङ्कः न पौ अकः।

यत् गत्वा न निवर्तन्ते तत् धाम परमम् मम ॥ १५.६ ॥

अन्वयार्थ –

तत् – त्याला (परमपदाला), **सूर्यः** - सूर्य, **न भासयते** - प्रकाशित करू नाही, **शशाङ्कः** - चंद्र, **न भासयते** - प्रकाशित करू नाही, **(च)** – (आणि), **पावकः** – अग्नी, **न भासयते** - प्रकाशित करू नाही, **यत्** – ज्या- (स्वयंप्रकाश परमपदा-)ला, **गत्वा** - प्राप्त होऊन (जीव), **न निवर्तन्ते** - पुन्हा परत येत नाहीत, **तत्** – ते, **मम** – माझे, **परमम्** – परम (= श्रेष्ठ), **धाम** - धाम (=पद) आहे. **॥ १५.६ ॥**

मराठी अनुवाद –

त्याला (परमपदाला) सूर्य प्रकाशित करू नाही, चंद्र प्रकाशित करू नाही (आणि) अग्नी प्रकाशित करू नाही, ज्या- (स्वयंप्रकाश परमपदा-)ला प्राप्त होऊन (जीव) पुन्हा परत येत नाहीत ते माझे परम (= श्रेष्ठ) धाम (=पद) आहे. **॥ १५.६ ॥**

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	**पद**	**संधिविग्रह**
१	**तद्भासयते**	तत् + भासयते
२	**सूर्यो न**	सूर्यः + न
३	**शशाङ्को न**	शशाङ्कः + न
४	**यद्गत्वा**	यत् + गत्वा
५	**तद्धाम**	तत् + धाम
६	**परमं मम**	परमम् + मम

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	**शब्दरूप**	**शब्दरूपपरिचय**
१	**न**	अव्यय
२	**तत्**	तद् (सर्वनाम) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा, द्वितीया एकवचन
३	**सूर्यः**	सूर्य (नाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
४	**शशाङ्कः**	शशाङ्क (नाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
५	**पावकः**	पावक (नाम) अकारान्त- पुंलिंग प्रथमा एकवचन

६	**यत्**	यद् (सर्वनाम) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा, द्वितीया एकवचन
७	**धाम**	धामन् (नाम) नकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन
८	**परमम्**	परम (विशेषण) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन
९	**मम**	अस्मद् (सर्वनाम) दकारान्त षष्ठी एकवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**भासयते**	भास् (धा. पा.१.७११) भ्वादिगण आत्मनेपद प्रयोजक कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन
२	**गत्वा**	गम् (धा. पा.१.११३७) भ्वादिगण परस्मैपद पूर्वकालवाचक क्त्वा प्रत्ययान्त त्वान्त अव्यय
३	**निवर्तन्ते**	नि + वृत् (धा. पा.१.८६२) भ्वादिगण आत्मनेपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष बहुवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**शशाङ्क:**	शश: इव अङ्क: यस्य स:	बहुव्रीहि समास

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ १५.७ ॥

पदच्छेद –

मम एव अंश: जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ १५.७ ॥

अन्वयार्थ –

जीवलोके - या जीवलोकांत (=संसारांत), **जीवभूतः** – जीवात्मा, **मम एव** – माझाच, **सनातनः** – पुरातन, **अंश:** - अंश, **(अस्ति)** – (आहे.) (परंतु तो), **प्रकृतिस्थानि** - प्रकृतीत स्थित असलेल्या, **मनःषष्ठानि** - मनासह सहा (= मन आणि पाच), **इन्द्रियाणि** – इंद्रियांना, **कर्षति** – आकर्षित करतो. ॥ १५.७ ॥

मराठी अनुवाद –

या जीवलोकांत (=संसारांत) जीवात्मा माझाच पुरातन अंश (आहे.) (परंतु तो) प्रकृतीत स्थित असलेल्या मनासह सहा (= मन आणि पाच) इंद्रियांना आकर्षित करतो. ॥ **१५.७** ॥

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**ममैवांशो जीवलोके**	मम + एव + अंश: + जीवलोके
२	**मनःषष्ठानीन्द्रियाणि**	मनःषष्ठानि + इन्द्रियाणि

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**मम**	अस्मद् (सर्वनाम) दकारान्त षष्ठी एकवचन
२	**एव**	अव्यय
३	**अंश:**	अंश (नाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
४	**जीवलोके**	जीवलोक (सामासिक नाम) अकारान्त पुंलिंग सप्तमी एकवचन
५	**जीवभूतः**	जीवभूतः जीवभूत (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
६	**सनातनः**	सनातन (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
७	**मनःषष्ठानि**	मन:षष्ठ (विशेषण) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया बहुवचन
८	**इन्द्रियाणि**	इन्द्रिय (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया बहुवचन
९	**प्रकृतिस्थानि**	प्रकृतिस्थ (विशेषण) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया बहुवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**कर्षति**	कृष् (धा. पा.१.११४५) भ्वादिगण परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**जीवलोके**	जीवानां लोकः, जीवलोकः तस्मिन्	षष्ठी तत्पुरुष समास
२	**जीवभूतः**	जीव: एव भूत:	कर्मधारय समास
३	**मनःषष्ठानि**	मनः षष्ठं येषां तानि	बहुव्रीहि समास
४	**प्रकृतिस्थानि**	प्रकृतौ तिष्ठन्ति इति तानि	उपपद तत्पुरुष समास

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्॥ १५.८॥

पदच्छेद –

शरीरम् यत् अवाप्नोति यत् च अपि उत्क्रामति ईश्वरः।
गृहीत्वा एतानि संयाति वायु: गन्धान् इव आशयात् ॥ १५.८॥

अन्वयार्थ –

वायु: - वारा, **आशयात् –** (पुष्पादिक इत्यादी) गंधाच्या स्थानापासून, **गन्धान् –** गंधांना, **इव** – जसा (ग्रहण करून घेऊन जातो तसा), **ईश्वरः अपि –** (तो देहादिकांचा) स्वामी बनलेला (जीवात्मा) सुद्धा, **शरीरम् –** शरीराला, **उत्क्रामति -** सोडून जातो (व त्यापासून), **एतानि -** यांना (=मनासह सहा इंद्रियांना), **गृहीत्वा –** ग्रहण करून, **च –** पुन्हा, **यत् –** ज्या, **शरीरम् –** शरीराला, **अवाप्नोति -** प्राप्त होतो, **(तदा) –** (त्यावेळी), **(स:) –** तो, **(तस्मिन्) –** (त्याच्यात), **संयाति -** निघून जातो.(= तादात्म्य होतो.) **॥१५.८॥**

मराठी अनुवाद –

वारा (पुष्पादिक इत्यादी) गंधाच्या स्थानापासून गंधांना जसा (ग्रहण करून घेऊन जातो तसा) (तो देहादिकांचा) स्वामी बनलेला (जीवात्मा) सुद्धा शरीराला सोडून जातो (व त्यापासून) यांना (=मनासह सहा इंद्रियांना) ग्रहण करून पुन्हा ज्या शरीराला प्राप्त होतो (त्यावेळी) तो (त्याच्यात) निघून जातो.(= तादात्म्य होतो.) **॥ १५.८॥**

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	**पद**	**संधिविग्रह**
१	**शरीरं यदवाप्नोति**	शरीरम् + यत् + अवाप्नोति
२	**यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः**	यत् + च + अपि + उत्क्रामति + ईश्वरः
३	**गृहीत्वैतानि**	गृहीत्वा + एतानि
४	**संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्**	वायु :+ गन्धान् + इव + आशयात्

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	**शब्दरूप**	**शब्दरूपपरिचय**
१	**शरीरम्**	शरीर (नाम) अकारान्त नपुसकलिंग द्वितीया एकवचन
२	**यत्**	यद् (सर्वनाम) दकारान्त नपुसकलिंग द्वितीया एकवचन
३	**च**	अव्यय
४	**अपि**	अव्यय
५	**ईश्वरः**	ईश्वर (नाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
६	**एतानि**	एतद् (सर्वनाम) दकारान्त नपुसकलिंग द्वितीया बहुवचन

७	**वायु:**	वायु (नाम) उकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
८	**गन्धान्**	गन्ध (नाम) अकारान्त पुंलिंग द्वितीया बहुवचन
९	**इव**	अव्यय
१०	**आशयात्**	आशय (नाम) अकारान्त पुंलिंग पंचमी एकवचन

ब) धातूरूपे

क्रमांक	**धातुरूप**	**धातुरूपपरिचय**
१	**अवाप्नोति**	अव+आप् (धा. पा.५.१६) स्वादिगण कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन
२	**उत्क्रामति**	उद्+क्रम् (धा. पा.१.५४५) भ्वादिगण कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन
३	**गृहीत्वा**	ग्रह् (धा. पा.९.७१) क्र्यादिगण उभयपद त्वान्त अव्यय
४	**संयाति**	सम+या (धा. पा.२.४४) अदादिगण कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ १५.९ ॥

पदच्छेद–

श्रोत्रम् चक्षुः स्पर्शनम् च रसनम् घ्राणम् एव च ।

अधिष्ठाय मन: च अयम् विषयान् उपसेवते ॥ १५.९ ॥

अन्वयार्थ –

अयम् - हा (जीवात्मा), **श्रोत्रम् -** कर्ण (= कान), **चक्षुः –** नेत्र (डोळा), **मन: -** मन, **चक्षुः –** नेत्र (=डोळा), **च –** आणि, **स्पर्शनम् –** त्वचा, **च –** तसेच, **रसनम् –** जिव्हा, **घ्राणम् –** नाक, **च –** आणि, **मन: -** मन (यांचा), **अधिष्ठाय एव -** आश्रय घेवूनच (अर्थात या सर्वांच्या साहाय्यानेच), **विषयान् -** (शब्दादी) विषयांचे, **उपसेवते -** सेवन करतो. **॥ १५.९ ॥**

मराठी अनुवाद–

हा (जीवात्मा) कर्ण (= कान), नेत्र (डोळा), मन, नेत्र (=डोळा) आणि त्वचा तसेच जिव्हा आणि मन (यांचा) आश्रय घेवूनच (अर्थात या सर्वांच्या साहाय्यानेच) (शब्दादी) विषयांचे सेवन करतो. **॥ १५.९ ॥**

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च**	श्रोत्रम् + चक्षुः + स्पर्शनम् + च
२	**रसनं घ्राणमेव**	रसनम् + घ्राणम् + एव
३	**मनश्चायं विषयानुपसेवते**	मन: + च + अयम् + विषयान् + उपसेवते

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**श्रोत्रम्**	श्रोत्र (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
२	**चक्षुः**	चक्षुस् (नाम) सकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
३	**स्पर्शनम्**	स्पर्शन (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
४	**च**	अव्यय
५	**रसनम्**	रसन (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
६	**घ्राणम्**	घ्राण (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
७	**एव**	अव्यय
८	**मन:**	मनस् (नाम) सकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
९	**अयम्**	इदम् (सर्वनाम) मकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

१०	**विषयान्**	विषय (नाम) अकारान्त पुंलिंग द्वितीया बहुवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**अधिष्ठाय**	अधि+स्था(धा. पा.१.१०७७) भ्वादिगण परस्मैपद ल्यबन्त अव्यय
२	**उपसेवते**	उप+सेव् (धा. पा.१.५७४) भ्वादिगण आत्मनेपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः॥ १५.१०॥

पदच्छेद–

उत्क्रामन्तम् स्थितम् वा अपि भुञ्जानम् वा गुणान्वितम्।
विमूढाः न अनुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः॥ १५.१०॥

अन्वयार्थ –

उत्क्रामन्तम् – देहाला सोडून जाताना, **वा** – किंवा, **स्थितम्** - शरीरामध्ये राहात असताना, **वा** – अथवा, **भुञ्जानम् अपि** - विषयांचे सेवन करतानाही, **गुणान्वितम्** – (तीन) गुणांनी युक्त असलेला, **विमूढाः** - मूढ लोक, **न अनुपश्यन्ति** - पहात नाहीत, (परंतु)**, ज्ञानचक्षुषः** - ज्ञान दृष्टीने युक्त असणारे (विवेकशील पुरुष), **पश्यन्ति** - पाहातात. **॥ १५.१०॥**

मराठी अनुवाद–

देहाला सोडून जाताना किंवा शरीरामध्ये राहात असताना अथवा विषयांचे सेवन करतानाही (तीन) गुणांनी युक्त असलेला मूढ लोक पहात नाहीत (परंतु) ज्ञान दृष्टीने युक्त असणारे (विवेकशील पुरुष) पाहातात. **॥ १५.१०॥**

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**उत्क्रामन्तं स्थितं वापि**	उत्क्रामन्तम् + स्थितम् + वा + अपि
२	**भुञ्जानं वा**	भुञ्जानम् + वा
३	**विमूढा नानुपश्यन्ति**	विमूढाः + न + अनुपश्यन्ति

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**वा**	अव्यय
२	**अपि**	अव्यय
३	**न**	अव्यय
४	**ज्ञानचक्षुषः**	ज्ञानचक्षुष् (सामासिक नाम) षकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा बहुवचन
५	**गुणान्वितम्**	गुणान्वित (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
६	**विमूढाः**	विमूढ (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**उत्क्रामन्तम्**	उद् + क्रम् (धा. पा. १.५४५) भ्वादिगण परस्मैपद कर्तरि वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण शतृ प्रत्ययान्त उत्क्रामन्त पद अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
२	**स्थितम्**	स्था (धा. पा. १.१०७७) भ्वादिगण परस्मैपद कर्तरि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त पद स्थित अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
३	**भुञ्जानम्**	भुज् (धा. पा. ७.१७) रुधादिगण आत्मनेपद कर्तरि वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण शानच् प्रत्ययान्त पद भुञ्जान अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
४	**अनुपश्यन्ति**	अनु+दृश् (धा. पा. १.११४३) भ्वादिगण परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष बहुवचन
५	**पश्यन्ति**	दृश् (धा. पा. १.११४३) भ्वादिगण परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष बहुवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**गुणान्वितम्**	गुणैः अन्वितः, गुणान्वितः, तम्	तृतीया तत्पुरुष समास
२	**ज्ञानचक्षुषः**	ज्ञानमेव चक्षुः येषां ते	बहुव्रीहि समास
२	**विमूढाः**	विशेषण मूढाः	तृतीया तत्पुरुष समास

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ १५.११ ॥

पदच्छेद –

यतन्तः योगिनः च एनम् पश्यन्ति आत्मनि अवस्थितम् ।

यतन्तः अपि अकृतात्मानः न एनम् पश्यन्ति अचेतसः ॥ १५.११ ॥

अन्वयार्थ –

यतन्तः - प्रयत्नशील, **योगिनः च –** योगीलोकसुद्धा, **आत्मनि -** आपल्या हृदयामध्ये, **अवस्थितम् -** स्थित असलेल्या, **एनम् -** या- (आत्म्या-) ला, **पश्यन्ति –** पहातात (=त्याचा अनुभव करतात.) (परंतु), **अकृतात्मानः -** ज्यांनी आपल्या अंत:करणाला शुद्ध केलेले नाही (असे), **अचेतसः –** अविवेकी लोक, **यतन्तः अपि –** प्रयत्न करून देखील, **एनम् -** या- (आत्म्या-) ला, **न पश्यन्ति –** पहात नाहीत (=त्याचा अनुभव करीत नाहीत.) ॥**१५.११** ॥

मराठी अनुवाद –

प्रयत्नशील योगीलोक सुद्धा आपल्या हृदयामध्ये स्थित असलेल्या या- (आत्म्या-) ला पहातात (=त्याचा अनुभव करतात.) (परंतु) ज्यांनी आपल्या अंत:करणाला शुद्ध केलेले नाही (असे) अविवेकी लोक प्रयत्न करून देखील या- (आत्म्या-) ला पहात नाहीत (=त्याचा अनुभव करीत नाहीत.) ॥**१५.११** ॥

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्**	यतन्तः + योगिनः + च + एनम् + पश्यन्ति + आत्मनि + अवस्थितम्
२	**यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः**	यतन्तः + अपि + अकृतात्मानः + न + एनम् + पश्यन्ति + अचेतसः

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**योगिनः**	योगिन् (नाम) नकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
२	**च**	अव्यय
३	**एनम्**	इदम् (सर्वनाम) मकारान्त / एतद् (सर्वनाम) दकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
४	**आत्मनि**	आत्मन् (नाम) नकारान्त पुंलिंग सप्तमी एकवचन
५	**अपि**	अव्यय

६	**न**	अव्यय
७	**अचेतसः**	अचेतस् (विशेषण) सकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
८	**अकृतात्मानः**	अकृतात्मन् (सामासिक विशेषण) नकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**यतन्तः**	यत् (धा. पा. १.३०) भ्वादिगण आत्मनेपद इथे परस्मैपद कर्तरी वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण शतृ प्रत्ययान्त यतत् पद तकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
२	**पश्यन्ति**	दृश् (धा. पा. १.११४३) भ्वादिगण परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष बहुवचन
३	**अवस्थितम्**	अव+स्था (धा. पा. १.१०७७) भ्वादिगण परस्मैपद कर्तरि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त अवस्थित पद अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**अकृतात्मानः**	न कृत: इति अकृत:	नञ् तत्पुरुष समास
		अकृत: आत्मा येषां ते	बहुव्रीहि समास
२	**अचेतसः**	न विद्यते चेत: येषां ते	नञ् बहुव्रीहि समास

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १५.१२ ॥

पदच्छेद –

यत् आदित्यगतम् तेजः जगत् भासयते अखिलम् ।

यत् चन्द्रमसि यत् च अग्नौ तत् तेजः विद्धि मामकम् ॥ १५.१२ ॥

अन्वयार्थ –

यत् – जे, **आदित्यगतम्** – सूर्याच्या ठिकाणी असलेले, **तेजः** - तेज, **अखिलम्** – संपूर्ण, **जगत्** – जगाला, **भासयते** - प्रकाशित करते, **च** - आणि, **यत्** – जे (तेज), **चन्द्रमसि** - चन्द्राच्या ठिकाणी (आहे), **च** - आणि, **यत्** – जे (तेज), **अग्नौ** - अग्नीच्या ठिकाणी, **तत्** – ते, (तेज आहे), **मामकम्** – माझे-(च आहे असे), **विद्धि** – समज**. ॥ १५.१२ ॥**

मराठी अनुवाद –

जे सूर्याच्या ठिकाणी असलेले तेज संपूर्ण जगाला प्रकाशित करते आणि जे (तेज) चन्द्राच्या ठिकाणी (आहे) आणि जे (तेज) अग्नीच्या ठिकाणी ते (तेज आहे) माझे-(च आहे असे) समज**. ॥ १५.१२ ॥**

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्**	यत् + आदित्यगतम् + तेजः + जगत् + भासयते + अखिलम्
२	**यच्चन्द्रमसि**	यत् + चन्द्रमसि
३	**यच्चाग्नौ**	यत् + च + अग्नौ
४	**तत्तेजो विद्धि**	तत् + तेजः + विद्धि

२. रूपपरिचय

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**यत्**	यद् (सर्वनाम) दकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन
२	**च**	अव्यय
३	**तेजः**	तेजस् (नाम) सकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा द्वितीया एकवचन
४	**जगत्**	जगत् (नाम) तकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
५	**अखिलम्**	अखिल (विशेषण) तकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
६	**चन्द्रमसि**	चन्द्रमस् (नाम) सकारान्त पुंलिंग सप्तमी एकवचन
७	**अग्नौ**	अग्नि (नाम) इकारान्त पुंलिंग सप्तमी एकवचन
८	**तत्**	तद् (सर्वनाम) दकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन

९	**मामकम्**	मामक (विशेषण) अकारान्त नपुंसकलिंग तद्धित प्रत्ययान्त प्रथमा द्वितीया एकवचन
१०	**आदित्यगतम्**	आदित्यगत (सामासिक विशेषण) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	**धातुरूप**	**धातुरूपपरिचय**
२	**भासयते**	भास् (धा. पा. १.७११) भ्वादिगण आत्मनेपद णिजन्त-प्रयोजक कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन
३	**विद्धि**	विद् (धा. पा. २.५९) भ्वादिगण परस्मैपद कर्तरि लोट्लकार मध्यम पुरुष एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	**सामासिकपद**	**समासविग्रह**	**समासाचे नाव**
१	**आदित्यगतम्**	आदित्यम् गतम्	द्वितीया तत्पुरुष समास

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १५.१३ ॥

पदच्छेद –

गाम् आविश्य च भूतानि धारयामि अहम् ओजसा ।
पुष्णामि च औषधीः सर्वाः सोमः भूत्वा रसात्मकः ॥ १५.१३ ॥

अन्वयार्थ –

च – आणि, **अहम्** – मी-(च), **गाम्** – पृथ्वीमध्ये, **आविश्य** - प्रवेश करून, **ओजसा** - (आपल्या) सामर्थ्याने, **भूतानि** - (समस्त) प्राण्यांना, **अहम्** – मी, **धारयामि** - धारण करतो, **च** – आणि, **रसात्मकः** – रसस्वरूप, **सोमः** - चंद्र, **भूत्वा** – होऊन, **सर्वाः** – सर्व, **औषधीः** - औषधींना (=वनस्पतींना), **पुष्णामि** - पोषण करतो. **॥ १५.१३ ॥**

मराठी अनुवाद –

आणि, मी-(च) पृथ्वीमध्ये, **आविश्य** - प्रवेश करून (आपल्या) सामर्थ्याने (समस्त) प्राण्यांना, **अहम्** – मी धारण करतो आणि रसस्वरूप चंद्र, **भूत्वा** – होऊन, **सर्वाः** – सर्व, **औषधीः** - औषधींना (=वनस्पतींना) पोषण करतो. **॥ १५.१३ ॥**

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**गामाविश्य**	गाम् + आविश्य
२	**धारयाम्यहमोजसा**	धारयामि + अहम् + ओजसा
३	**सोमो भूत्वा**	सोमः + भूत्वा

२. रूपपरिचय

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**गाम्**	गो (नाम) ओकारान्त स्त्रीलिंग द्वितीया एकवचन
२	**च**	अव्यय
३	**भूतानि**	भूत (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
४	**अहम्**	अस्मद् (सर्वनाम) दकारान्त प्रथमा एकवचन
५	**ओजसा**	ओजस् (नाम) सकारान्त नपुंसकलिंग तृतीया एकवचन
६	**औषधीः**	ओषधी (नाम)– ईकारान्त स्त्रीलिंग द्वितीया एकवचन
७	**सर्वाः**	सर्वा (सर्वनाम) आकारान्त स्त्रीलिंग द्वितीया बहुवचन
८	**सोमः**	सोम (नाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
९	**रसात्मकः**	रसात्मक (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**आविश्य**	आ+विश् (धा. पा. ६.१६०) तुदादिगण परस्मैपद पूर्वकालवाचक धातुसाधित ल्यबन्त अव्यय
२	**धारयामि**	धृ (धा. पा. १.१०४७) भ्वादिगण उभयपद इथे परस्मैपद कर्तरि लट्लकार उत्तम पुरुष एकवचन
३	**पुष्णामि**	पुष् (धा. पा. ९.६५) क्र्यादिगण परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन
४	**भूत्वा**	भू (धा. पा. १.१) भ्वादिगण परस्मैपद पूर्वकालवाचक धातुसाधित त्वान्त अव्यय

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**रसात्मकः**	रस: आत्मा यस्य स:	बहुव्रीहि समास

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्॥ १५.१४॥

पदच्छेद –

अहम् वैश्वानरः भूत्वा प्राणिनाम् देहम् आश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचामि अन्नम् चतुर्विधम्॥ १५.१४॥

अन्वयार्थ –

प्राणिनाम् - (सर्व) प्राण्यांच्या, **देहम् –** देहात, **आश्रितः – राहणारा, अहम् –** मी, **प्राणापानसमायुक्तः -** प्राण आणि अपान यांनी युक्त (असा), **वैश्वानरः -** वैश्वानर (जठराग्नी), **भूत्वा** - होऊन, **चतुर्विधम् -** चार प्रकारचे (शुष्क, स्निग्ध, सुपक्व आणि विदग्ध / भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व चोष्य) असे चार प्रकारचे, **अन्नम् –** अन्न, **पचामि -** पचवितो. ॥ **१५.१४** ॥

मराठी अनुवाद –

(सर्व) प्राण्यांच्या देहात **राहणारा** मी प्राण आणि अपान यांनी युक्त (असा) वैश्वानर (जठराग्नी) होऊन चार प्रकारचे (शुष्क, स्निग्ध, सुपक्व आणि विदग्ध / भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व चोष्य) असे चार प्रकारचे अन्न पचवितो. ॥ **१५.१४** ॥

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**अहं वैश्वानरो भूत्वा**	अहम् + वैश्वानरः + भूत्वा
२	**प्राणिनां देहमाश्रितः**	प्राणिनाम् + देहम् + आश्रितः
३	**पचाम्यन्नं चतुर्विधम्**	पचामि + अन्नम् + चतुर्विधम्

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**अहम्**	अस्मद् (सर्वनाम) दकारान्त प्रथमा एकवचन
२	**वैश्वानरः**	वैश्वानर (नाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
३	**प्राणिनाम्**	प्राणिन् (नाम) नकारान्त पुंलिंग षष्ठी बहुवचन
४	**देहम्**	देह (नाम) अकारान्त पुंलिंग / नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
५	**अन्नम्**	अन्न (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
६	**चतुर्विधम्**	चतुर्विध (विशेषण) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
७	**प्राणापानसमायुक्तः**	प्राणापानसमायुक्त (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातूरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**भूत्वा**	भू (धा. पा. १.१) भ्वादिगण परस्मैपद पूर्वकालवाचक धातुसाधित विशेषण अव्यय त्वान्त अव्यय
२	**आश्रितः**	आ + श्रि (धा. पा. १.१०४४) भ्वादिगण उभयपद कर्मणि भूतकाल वाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त पद आश्रित अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
३	**पचामि**	पच् (धा. पा. १.११५१) भ्वादिगण उभयपद इथे परस्मैपद कर्तरि लट्लकार उत्तम पुरुष एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**वैश्वानरः**	विश्वे नराः अस्य	बहुव्रीहि समास
१	**प्राणापानसमायुक्तः**	प्राणश्च अपानश्च, प्राणापानौ	द्वन्द्व समास
		प्राणापानाभ्यां समायुक्तः,	तृतीया तत्पुरुष समास
२	**चतुर्विधम्**	चतस्त्रः विधाः यस्य तत्	बहुव्रीहि समास

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५.१५ ॥

पदच्छेद –

सर्वस्य च अहम् हृदि संनिविष्टः मत्तः स्मृतिः ज्ञानम् अपोहनम् च ।

वेदैः च सर्वैः अहम् एव वेद्यः वेदान्तकृत् वेदवित् एव च अहम् ॥ १५.१५ ॥

अन्वयार्थः-

अहम् च – मीच, **सर्वस्य** – सर्व प्राण्यांच्या, **हृदि** – हृदयात, **संनिविष्टः** - (अन्तर्यामी-रूपाने) स्थित आहे, **च** – तसेच, **मत्तः एव** – माझ्यापासूनच, **स्मृतिः** - स्मरण, **ज्ञानम्** – ज्ञान, **च** – आणि, **अपोहनम्** - अपोहन (संशय, विपर्यय इत्यादी दोषांचा नाश), **(भवति)** - (होते), **च** – आणि, **सर्वैः** - संपूर्ण. **वेदैः** – वेदांद्वारा, **अहम् एव** – मीच, **वेद्यः** - जाणण्यास योग्य आहे, (तसेच), **वेदान्तकृत्** - वेदान्ताचा कर्ता, **च** – आणि, **वेदवित्** - वेदांना जाणणारा, **अहम् च** – मीच (आहे.) **॥ १५.१५ ॥**

मराठी अनुवाद–

मीच सर्व प्राण्यांच्या हृदयात (अन्तर्यामीरूपाने) स्थित आहे, तसेच माझ्यापासूनच स्मरण, ज्ञान आणि अपोहन (संशय, विपर्यय इत्यादी दोषांचा नाश) (होते) आणि संपूर्ण वेदांद्वारा मीच जाणण्यास योग्य आहे, (तसेच) वेदान्ताचा कर्ता आणि वेदांना जाणणारा मीच (आहे.) **॥१५.१५ ॥**

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	**पद**	**संधिविग्रह**
१	**चाहं हृदि**	च + अहम् + हृदि
२	**संनिविष्टो मत्तः**	संनिविष्टः + मत्तः
३	**स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च**	स्मृतिः + ज्ञानम् + अपोहनम् + च
४	**वेदैश्च**	वेदैः + च
५	**सर्वैरहमेव**	सर्वैः + अहम् + एव
६	**वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव**	वेद्यः + वेदान्तकृत् + वेदवित् + एव
७	**चाहम्**	च + अहम्

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**सर्वस्य**	सर्व (सर्वनाम) अकारान्त पुंलिंग षष्ठी एकवचन
२	**च**	अव्यय
३	**अहम्**	अस्मद् (सर्वनाम) दकारान्त प्रथमा एकवचन
४	**हृदि**	हृद् (नाम) दकारान्त नपुंसकलिंग सप्तमी एकवचन
५	**मत्तः**	अव्यय
६	**स्मृतिः**	स्मृति (नाम) इकारान्त स्त्रीलिंग प्रथमा एकवचन
७	**ज्ञानम्**	ज्ञान (नाम) अकारान्त प्रथमा एकवचन
८	**अपोहनम्**	अपोहन (नाम) अकारान्त प्रथमा एकवचन
९	**वेदैः**	वेद (नाम) अकारान्त पुंलिंग तृतीया बहुवचन
१०	**सर्वैः**	सर्व (सर्वनाम) अकारान्त पुंलिंग तृतीया बहुवचन
११	**एव**	अव्यय
१२	**वेदान्तकृत्**	वेदान्तकृत (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**संनिविष्टः**	सम+नि + विश् (धा. पा. ६.१६०) तुदादिगण परस्मैपद कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त संनिविष्ट पद पुंलिंग प्रथमा एकवचन
२	**वेद्यः**	विद् (धा. पा. २.५९) अदादिगण परस्मैपद कर्मणि विध्यर्थी धातुसाधित विशेषण ण्यत् प्रत्ययान्त वेद्य पद पुंलिंग प्रथमा एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**वेदान्तकृत्**	वेदस्य अन्तः इति वेदान्तः	षष्ठी तत्पुरुष समास
		वेदान्तं करोति इति	उपपद तत्पुरुष समास
२	**वेदवित्**	वेदान् वेत्ति इति	उपपद तत्पुरुष समास

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १५.१६ ॥

पदच्छेद –

द्वौ इमौ पुरुषौ लोके क्षर: च अक्षर: एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थ: अक्षर: उच्यते ॥ १५.१६ ॥

अन्वयार्थ –

लोके - (या) संसारात (=सृष्टीत/ लोकामध्ये), **क्षर:** - नाशवान (=विनाशी), **च** – आणि, **अक्षर: एव** – अविनाशीहि, **(इति)** –)असे ,(**इमौ द्वौ** - हे दोन (प्रकारचे), **पुरुषौ** - (दोन) पुरुष आहेत, (यांच्यात), **सर्वाणि** – सर्व, **भूतानि** - प्राण्यांची शरीरे (तर), **क्षर:** - नाशवान (=विनाशी) आहेत, **च** – आणि, **कूटस्थ:** - जीवात्मा, **अक्षर** – अविनाशी आहे, **(इति)** –)असे ,(**उच्यते** - म्हटला जातो. ॥ **१५.१६** ॥

मराठी अनुवाद –

(या) संसारात (=सृष्टीत/ लोकामध्ये) नाशवान (=विनाशी) आणि अविनाशीहि)असे(हे दोन (प्रकारचे) (दोन) पुरुष आहेत, (यांच्यात) सर्व प्राण्यांची शरीरे (तर) नाशवान (=विनाशी) आहेत आणि जीवात्मा अविनाशी आहे)असे(म्हटला जातो. ॥ **१५.१६** ॥

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**द्वाविमौ**	द्वौ + इमौ
२	**क्षरश्चाक्षर एव**	क्षर: + च + अक्षर: + एव
३	**कूटस्थोऽक्षर उच्यते**	कूटस्थ: + अक्षर: + उच्यते

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**द्वौ**	द्वि (संख्यावाचक विशेषण) इकारान्त पुंलिंग प्रथमा व द्वितीय नित्य द्विवचन
२	**इमौ**	इदम् (सर्वनाम) मकारान्त पुंलिंग प्रथमा द्विवचन
३	**पुरुषौ**	पुरुष (नाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा द्विवचन
४	**लोके**	लोक (नाम) अकारान्त पुंलिंग सप्तमी एकवचन
५	**क्षर:**	क्षर (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
६	**च**	अव्यय
७	**अक्षर:**	अक्षर (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
८	**एव**	अव्यय

९	**सर्वाणि**	सर्व (सर्वनाम) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा बहुवचन
१०	**भूतानि**	भूत (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा बहुवचन
११	**कूटस्थः**	कूटस्थ (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**उच्यते**	ब्रू (ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि) (धा. पा. २.३९) अदादिगण उभयपद इथे परस्मैपद आणि वच् (वचँ परिभाषणे) (धा. पा. २.५८) अदादिगण परस्मैपद कर्मणि लिट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**अक्षरः**	न क्षरः इति	उपपद तत्पुरुष समास
२	**कूटस्थः**	कूटे तिष्ठति इति	सप्तमी तत्पुरुष समास
३	**क्षरः**	क्षरतीति क्षरः	सप्तमी तत्पुरुष समास

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १५.१७ ॥

पदच्छेद –

उत्तमः पुरुष: तु अन्यः परमात्मा इति उदाहृतः ।

य: लोकत्रयम् आविश्य बिभर्ति अव्यय: ईश्वरः ॥ १५.१७ ॥

अन्वयार्थ –

उत्तमः – उत्तम, **पुरुष:** - पुरुष, **तु** – तर, **अन्यः** - दुसराच (विलक्षणच आहे (**य:** - जो, **लोकत्रयम् -** तिन्ही लोकांत, **आविश्य -** प्रवेश करून, **बिभर्ति -** (सर्वांचे) भरण-पोषण करतो, (तसेच तो), **अव्यय:** - अविनाशी, **ईश्वरः** – ईश्वर, (**च)** – (आणि), **परमात्मा** – परमात्मा, **इति** – याप्रकारे, **उदाहृतः** -- म्हटला गेला आहे. ॥ **१५.१७** ॥

मराठी अनुवाद –

उत्तम पुरुष तर दुसराच (विलक्षणच) आहे, जो तिन्ही लोकांत प्रवेश करून (सर्वांचे) भरण-पोषण करतो (तसेच तो) अविनाशी ईश्वर (आणि) परमात्मा याप्रकारे म्हटला गेला आहे. ॥ **१५.१७** ॥

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	**पद**	**संधिविग्रह**
१	**पुरुषस्त्वन्यः**	पुरुष: + तु + अन्यः
२	**परमात्मेत्युदाहृतः**	परमात्मा + इति + उदाहृतः
३	**यो लोकत्रयमाविश्य**	य: + लोकत्रयम् + आविश्य
४	**बिभर्त्यव्यय ईश्वरः**	बिभर्ति + अव्यय: + ईश्वरः

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	**शब्दरूप**	**शब्दरूपपरिचय**
१	**उत्तमः**	उत्तम (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
१	**पुरुष:**	पुरुष (नाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
२	**तु**	अव्यय
३	**अन्यः**	अन्य (सर्वनाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
४	**परमात्मा**	परमात्मन् (सामासिक विशेषण) नकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
५	**इति**	अव्यय

६	**यः**	यद् (सर्वनाम) दकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
७	**लोकत्रयम्**	लोकत्रय (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
८	**अव्ययः**	अव्यय (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
९	**ईश्वरः**	ईश्वर (नाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातूरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**उदाहृतः**	उद्+आ+हृ (धा. पा. १.८९९) भ्वादिगण उभयपद कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त पद उदाहृत अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
२	**आविश्य**	विश्य - आ+ विश् (धा. पा. ६.१६०) तुदादिगण परस्मैपद पूर्वकालवाचक धातुसाधित ल्यबन्त अव्यय
३	**बिभर्ति**	भृ (धा. पा. ३.६) जुहोत्यादिगण उभयपद इथे परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**परमात्मा**	परम: च असौ आत्मा च इति	कर्मधारय समास
२	**अव्ययः**	न व्ययः यस्मिन् सः	बहुव्रीहि समास
३	**लोकत्रयम्**	लोकानां त्रयम्	षष्ठी तत्पुरुष समास
४	**उत्तमः**	उद्गतं तमः यस्मात् सः	बहुव्रीही समास
५	**ईश्वरः**	ईशितुं शीलमस्य इति	बहुव्रीही समास

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १५.१८ ॥

पदच्छेद –

यस्मात् क्षरम् अतीत: अहम् अक्षरात् अपि च उत्तमः ।
अत: अस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १५.१८ ॥

अन्वयार्थ –

यस्मात् – ज्याअर्थी, **अहम्** – मी, **क्षरम् अतीत:** - क्षरसंज्ञक पुरुषाहून निराळा आहे, **च** – आणि, **अक्षरात् अपि** – अक्षरसंज्ञक पुरुषाहूनहि, **उत्तमः** - उत्कृष्ट आहे, **अत:** - म्हणून, **(अहम्)** – (मी), **लोके** – लोकांत, **च** – आणि, **वेदे च** – वेदातहि, **पुरुषोत्तमः** - 'पुरुषोत्तम' (नावाने), **प्रथितः** – प्रसिद्ध, **अस्मि** - आहे**.** ॥ १५.१८ ॥

मराठी अनुवाद –

ज्याअर्थी मी क्षरसंज्ञक पुरुषाहून निराळा आहे आणि अक्षरसंज्ञक पुरुषाहूनहि उत्कृष्ट आहे म्हणून (मी) लोकांत आणि वेदातहि 'पुरुषोत्तम' (नावाने) प्रसिद्ध आहे**.** **॥ १५.१८ ॥**

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि**	यस्मात् + क्षरम् + अतीत :+ अहम् + अक्षरात् + अपि
२	**चोत्तमः**	च + उत्तमः
३	**अतोऽस्मि**	अत :+ अस्मि

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**यस्मात्**	यद् (सर्वनाम) दकारान्त पुंलिंग पंचमी एकवचन
२	**क्षरम्**	क्षर (विशेषण) अकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
३	**अहम्**	अस्मद् (सर्वनाम) दकारान्त प्रथमा एकवचन
४	**अक्षरात्**	अक्षर (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग पंचमी एकवचन
५	**लोके**	लोक (नाम) अकारान्त पुंलिंग सप्तमी एकवचन
६	**अपि**	अव्यय
७	**च**	अव्यय
८	**उत्तमः**	उत्तम: (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
९	**अत:**	अव्यय
१०	**वेदे**	वेद (नाम) अकारान्त पुंलिंग सप्तमी एकवचन

११	**पुरुषोत्तमः**	पुरुषोत्तम (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**अतीतः**	अति + इ (धा. पा. २.४०) अदादिगण परस्मैपद कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त पद अतीत अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
२	**अस्मि**	अस् (धा. पा. २.६०) अदादिगण परस्मैपद कर्तरि लट्लकार उत्तम पुरुष एकवचन
३	**प्रथितः**	प्रथ् (धा. पा. १.८६९) भ्वादिगण आत्मनेपद कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त पद प्रथित अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**अक्षरात्**	न क्षरतीति अक्षरः, तस्मात्	उपपद तत्पुरुष समास
२	**पुरुषोत्तमः**	पुरुषेषु उत्तमः इति	सप्तमी तत्पुरुष समास
३	**उत्तमः**	उद्गतं तमः यस्मात् सः	बहुव्रीहि समास

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १५.१९ ॥

पदच्छेद –

यः माम् एवम् असंमूढः जानाति पुरुषोत्तमम्।
सः सर्ववित् भजति माम् सर्वभावेन भारत ॥ १५.१९ ॥

अन्वयार्थ –

भारत - हे भरतकुलोत्पन्न (अर्जुना) **! यः -** जो, **असंमूढः -** संमोहरहित असलेला (=ज्ञानी) मनुष्य, **एवम्** - अशाप्रकारे(=वर सांगितल्याप्रमाणे), **माम् –** मला, **पुरुषोत्तमम् –** पुरुषोत्तमाला, **जानाति –** जाणतो, **सः -** तो, **सर्ववित् –** सर्वज्ञ (मनुष्य), **सर्वभावेन –** सर्वप्रकारे (निरंतर), **माम् –** मला, **भजति -** भजतो. ॥ १५.१९ ॥

मराठी अनुवाद –

हे भरतकुलोत्पन्न (अर्जुना) ! जो संमोहरहित असलेला (=ज्ञानी) मनुष्य अशा-प्रकारे(=वर सांगितल्याप्रमाणे) मला पुरुषोत्तमाला जाणतो. तो सर्वज्ञ (मनुष्य) सर्वप्रकारे (निरंतर) मला भजतो. ॥ १५.१९ ॥

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**यो मामेवमसंमूढो जानाति**	य :+ माम् + एवम् + असंमूढः + जानाति
२	**स सर्वविद्भजति**	स :+ सर्ववित् + भजति
३	**मां सर्वभावेन**	माम् + सर्वभावेन

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**यः**	यः- यद् (सर्वनाम) दकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
२	**माम्**	अस्मद् (सर्वनाम) दकारान्त द्वितीया एकवचन
३	**एवम्**	अव्यय
४	**पुरुषोत्तमम्**	पुरुषोत्तम (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग द्वितीया एकवचन
५	**सः**	तद् (सर्वनाम) दकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
६	**सर्ववित्**	सर्ववित् - (विशेषण) तकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
७	**माम्**	अस्मद् (सर्वनाम) दकारान्त द्वितीया एकवचन
८	**सर्वभावेन**	सर्वभाव (सामासिक नाम) अकारान्त पुंलिंग तृतीया एकवचन
९	**भारत**	भारत (नाम) – अकारान्त पुंलिंग संबोधन एकवचन

१०	**असंमूढः**	असंमूढ (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**जानाति**	ज्ञा (धा. पा. ९.४३) क्र्यादिगण परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन
२	**भजति**	भज् (धा. पा. १.११५३) भ्वादिगण उभयपद इथे परस्मैपद कर्तरि लट्लकार प्रथम पुरुष एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**असंमूढः**	न संमूढः	नञ् तत्पुरुष समास
२	**पुरुषोत्तमम्**	पुरुषेषु उत्तमः, पुरुषोत्तमः; तम्	सप्तमी तत्पुरुष समास
३	**सर्ववित्**	सर्वम् वेत्ति इति	उपपद तत्पुरुष समास
४	**सर्वभावेन**	सर्वः भावः, सर्वभावः, तेन	कर्मधारय समास
५	**भारत**	भायां रतः, भारतः; तत् सम्बोधने	सप्तमी तत्पुरुष समास

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ १५.२० ॥

पदच्छेद –

इति गुह्यतमम् शास्त्रम् इदम् उक्तम् मया अनघ।
एतत् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यः च भारत ॥ १५.२० ॥

अन्वयार्थ –

अनघ - हे निष्पाप, **भारत** - भरतकुलोत्पन्न (अर्जुना) ! **इति** – अशाप्रकारे, **इदम्** – हे, **गुह्यतमम्** - अत्यंत गोपनीय, **शास्त्रम्** – शास्त्र, **मया** – माझ्याकडून, **उक्तम्** - सांगितले गेले. **एतत्** – हे, **बुद्ध्वा** - (तत्त्वतः) जाणून (मनुष्य), **बुद्धिमान्** – ज्ञानवान, **च** – आणि, **कृतकृत्यः** - कृतार्थ, **स्यात्** - होतो. ॥ **१५.२०** ॥

मराठी अनुवाद –

हे निष्पाप भरतकुलोत्पन्न (अर्जुना) ! अशाप्रकारे हे, **गुह्यतमम्** - अत्यंत गोपनीय, **शास्त्रम्** – शास्त्र, **मया** – माझ्याकडून, **उक्तम्** - सांगितले गेले. **एतत्** – हे (तत्त्वतः) जाणून (मनुष्य) ज्ञानवान आणि कृतार्थ होतो. ॥ **१५.२०** ॥

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ**	गुह्यतमम् + शास्त्रम् + इदम् + उक्तम् + मया + अनघ
२	**एतद्बुद्ध्वा**	एतत् + बुद्ध्वा
३	**बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च**	बुद्धिमान् + स्यात् + कृतकृत्यः + च

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**इति**	अव्यय
२	**गुह्यतमम्**	गुह्यतम (विशेषण) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन
३	**शास्त्रम्**	शास्त्र (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन
४	**इदम्**	इदम् (सर्वनाम) मकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन
५	**मया**	अस्मद् (सर्वनाम) दकारान्त पुंलिंग तृतीया एकवचन
६	**अनघ**	अनघ - (विशेषण) अकारान्त पुंलिंग संबोधन एकवचन
७	**च**	अव्यय
८	**एतत्**	एतद् (सर्वनाम) दकारान्त नपुंसकलिंग द्वितीया एकवचन
९	**बुद्धिमान्**	बुद्धिमत् (विशेषण) तकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

१०	**भारत**	भारत (नाम) अकारान्त पुंलिंग संबोधन एकवचन
११	**कृतकृत्यः**	कृतकृत्य (सामासिक विशेषण) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

ब) धातुरूपे

क्रमांक	धातुरूप	धातुरूपपरिचय
१	**उक्तम्**	ब्रू (धा. पा. २.३९) / वच् (धा. पा. २.५८) अदादिगण परस्मैपद कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण क्त प्रत्ययान्त पद उक्त अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन
२	**स्यात्**	अस् (धा. पा. २.६०) अदादिगण परस्मैपद कर्तरि विधिलिङ्लकार उत्तम पुरुष
३	**बुद्ध्वा**	बुध् (धा. पा. ४.६८) दिवादिगण आत्मनेपद पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**अनघ**	अघं न विद्यते यस्य सः	नञ् बहुव्रीहि समास
२	**कृतकृत्यः**	कृतं कृत्यं येन सः	बहुव्रीहि समास
३	**भारत**	भायां रतः, भारतः; तत् सम्बोधने	सप्तमी तत्पुरुष समास

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पदच्छेद –

ॐ तत् सत् इति | श्रीमत् भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायाम् योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोग: नाम पञ्चदश: अध्यायः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ- :

ॐ – ॐ (प्रणववाचक नाद), **तत्** – ते, **सत्** – सत् आहे, **इति** – याप्रमाणे, **श्रीमद्भगवद्गीतासु** - भगवान श्रीकृष्णांनी गायलेल्या, **उपनिषत्सु** – उपनिषदांतील, **ब्रह्मविद्यायाम्** – (रहस्यविद्येतील) ब्रह्मविद्येपैकी, **योगशास्त्रे** - योगशास्त्रांतील, **श्रीकृष्णार्जुनसंवादे** – श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादांतील, **पुरुषोत्तमयोग: नाम** – पुरुषोत्तमयोग नावाचा, **पञ्चदश: -** पंधरावा, **अध्यायः** – अध्याय, **(समाप्त:)** – (समाप्त झाला.) ॥ **१५** ॥

मराठी अनुवाद –

ॐ (प्रणववाचक नाद) ते सत् आहे. याप्रमाणे भगवान श्रीकृष्णांनी गायलेल्या उपनिषदांतील, (रहस्यविद्येतील) ब्रह्मविद्येपैकी योगशास्त्रांतील, श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादांतील पुरुषोत्तमयोग नावाचा पंधरावा अध्याय (समाप्त झाला.) ॥ **१५** ॥

व्याकरणात्मक टीपा

१. संधिविग्रह

क्रमांक	पद	संधिविग्रह
१	**तत्सदिति**	तत् + सत् + इति
२	**श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु**	श्रीमत् + भगवद्गीतासु + उपनिषत्सु
३	**ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे**	ब्रह्मविद्यायाम् + योगशास्त्रे
४	**पुरुषोत्तमयोगो नाम**	पुरुषोत्तमयोग: + नाम
५	**पञ्चदशोऽध्यायः**	पञ्चदश: + अध्यायः

२. रूपपरिचय

अ) शब्दरूपे

क्रमांक	शब्दरूप	शब्दरूपपरिचय
१	**तत्**	तद् (सर्वनाम) दकारान्त नपुसकलिंग प्रथमा एकवचन
२	**सत्**	सत् (नाम) तकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन
३	**इति**	अव्यय
४	**उपनिषत्सु**	उपनिषद् (नाम) दकारान्त स्त्रीलिंग सप्तमी बहुवचन
५	**गीतासु**	गीता आकारान्त स्त्रीलिंग सप्तमी बहुवचन
६	**ब्रह्मविद्यायाम्**	ब्रह्मविद्या (सामासिक नाम) आकारान्त स्त्रीलिंग सप्तमी एकवचन
७	**योगशास्त्रे**	योगशास्त्र (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग सप्तमी एकवचन

११	**श्रीकृष्णार्जुनसंवादे**	श्रीकृष्णार्जुनसंवाद (सामासिक नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग सप्तमी एकवचन
१२	**पुरुषोत्तमयोग:**	पुरुषोत्तमयोग (सामासिक नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन
१३	**नाम**	नामन् (नाम) अकारान्त नपुंसकलिंग प्रथमा एकवचन
१४	**पञ्चदश:**	पञ्चदश (विशेषण) क्रमवाचक संख्याविशेषण अकारान्त पुंलिंग प्रथमा बहुवचन
१५	**अध्यायः**	अध्याय (नाम) अकारान्त पुंलिंग प्रथमा एकवचन

३. समासविग्रह

क्रमांक	सामासिकपद	समासविग्रह	समासाचे नाव
१	**भगवद्गीतासु**	भगवता गीता, भगवद्गीता, तासु	तृतीया तत्पुरुष समास
२	**ब्रह्मविद्यायाम्**	ब्रह्मणः विद्या, ब्रह्मविद्या, तासु	षष्ठी तत्पुरुष समास
३	**योगशास्त्रे**	योगस्य शास्त्रम्, योगशास्त्रम्, तस्मिन्	षष्ठी तत्पुरुष समास
४	**श्रीकृष्णार्जुनसंवादे**	श्रीकृष्ण: च अर्जुन: च , श्रीकृष्णार्जुनौ	इतरेतर द्वन्द्व समास
		श्रीकृष्णार्जुनयोः संवाद, श्रीकृष्णार्जुनसंवाद:, तस्मिन्	षष्ठी तत्पुरुष समास
५	**पुरुषोत्तमयोग:**	उत्तम: पुरुष:, पुरुषोत्तम:	कर्मधारय समास
		पुरुषोत्तमस्य योग:	षष्ठी तत्पुरुष समास

परिशिष्ट पहिले

श्रीमद्भगवद्गीता – पञ्चदशोऽध्यायः

पदानुक्रणिका

पद	अध्याय क्रमांक	श्लोक क्रमांक	पद	अध्याय क्रमांक	श्लोक क्रमांक
			अ		
अकृतात्मान:	१५	११	अक्षर:	१५	१६
अक्षरात्	१५	१८	अखिलम्	१५	१२
अग्नौ	१५	१२	अचेतसः	१५	११
अत:	१५	१८	अतीत:	१५	१८
अध:	१५	२	अधःशाखम्	१५	१
अधिष्ठाय	१५	९	अध्यात्मनित्या:	१५	५
अनघ	१५	२०	अनुपश्यन्ति	१५	१०
अनुसन्ततानि	१५	२	अन्त:	१५	३
अन्नम्	१५	१४	अन्यः	१५	१७
अपि	१५	८, १०, ११, १८	अमूढाः	१५	५
अपोहनम्	१५	१५			
अयम्	१५	९	अवस्थितम्	१५	११
अवाप्नोति	१५	८	अव्ययम्	१५	१, ५
अव्यय:	१५	१७	अश्वत्थम्	१५	१, ३
असङ्गशस्त्रेण	१५	३	अस्मि	१५	१८
असंमूढ:	१५	१९			
अस्य	१५	३	अहम्	१५	१३, १४, १५, १८
अंशः	१५	७		१५	
			आ		
आत्मनि	१५	११	आदित्यगतम्	१५	१२
आदि:	१५	३	आद्यम्	१५	४
आविश्य	१५	१३, १७	आशयात्	१५	८
आश्रितः	१५	१४		१५	
			इ		
इति	१५	१७, २०	इदम्	१५	२०
इन्द्रियाणि	१५	७	इमौ	१५	१६
इव	१५	८	इह	१५	३
			ई		
ईश्वरः	१५	८ , १७			
			उ		
उक्तम्	१५	२०	उच्यते	१५	१६
उत्क्रामति	१५	८	उत्क्रामन्तम्	१५	१०

तथा	१५	३	तस्य	१५	२
तम्	१५	१, ४	तु	१५	१७
तेजः	१५	१२			
		द			
देहम्	१५	१४	द्वन्द्वैः	१५	५
दृढेन	१५	३	द्वौ	१५	१६
		ध			
धाम	१५	६	धारयामि	१५	१३
		न			
न	१५	३, ४, ६, १०, ११	निर्मानमोहाः	१५	५
निवर्तन्ति	१५	४	निवर्तन्ते	१५	६
		प			
पचामि	१५	१४	पदम्	१५	४, ५
परमम्	१५	६	परमात्मा	१५	१७
परिमार्गितव्यम्	१५	४	पर्णानि	१५	१
पश्यन्ति	१५	१०, ११	पावकः	१५	६
पुराणी	१५	४	पुरुषम्	१५	४
पुरुषः	१५	१७	पुरुषोत्तमम्	१५	१९
पुरुषोत्तमः	१५	१८	पुरुषौ	१५	१६
पुष्णामि	१५	१३	प्रथितः	१५	१८
प्रपद्ये	१५	४	प्रवृत्तिः	१५	४
प्रसृता	१५	४	प्रसृताः	१५	२
प्राणापानसमायुक्तः	१५	१४	प्राणिनाम्	१५	१४
प्राहुः	१५	१	प्रकृतिस्थानि	१५	७
ब					
बिभर्ति	१५	१७	बुद्धिमान्	१५	२०
बुद्ध्वा	१५	२०			
		भ			
भजति	१५	१९	भारत	१५	१९, २०
भासयते	१५	६, १२	भुञ्जानम्	१५	१०
भूतानि	१५	१३, १६			
भूत्वा	१५	१३, १४	भूयः	१५	४
		म			
मत्तः	१५	१५			
मनः	१५	९	मनुष्यलोके	१५	२
मनःषष्ठानि	१५	७	मम	१५	६, ७
मया	१५	२०	मामकम्	१५	१२
माम्	१५	१९	मूलानि	१५	२
		य			
यतन्तः	१५	११	यतः	१५	४
यत्	१५	६, ८, १२	यस्मात्	१५	१८

परिशिष्ट दुसरे

श्रीमद्भगवद्गीता – पञ्चदशोऽध्यायः

पादानुक्रमणिका

पादप्रतीक	अध्याय	श्लोक	पादक्रमांक	पादप्रतीक	अध्याय	श्लोक	पादक्रमांक
			अ				
अक्षरादपि चोत्तमः	१५	१८	२	अतोऽस्मि लोके वेदे च	१५	१८	३
अधश्च मूलान्यनु-सन्ततानि	१५	२	३	अधोश्चोर्ध्वं प्रसृता-स्तस्य शाखा	१५	२	१
अधिष्ठाय मन-श्चायम्	१५	९	३	अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः	१५	५	२
अश्वत्थमेनं सुवि-रूढमूलम्	१५	३	३	अश्वत्थं प्राहुरव्ययम्	१५	१	२
असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा	१५	३	४	अहं वैश्वानरो भूत्वा	१५	१४	१
			इ				
इति गुह्यतमं शास्त्रम्	१५	२०	१	इदमुक्तं मयानघ	१५	२०	२
			उ				
उत्क्रामन्तं स्थितं वापि	१५	१०	१	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	१५	१७	१
			ऊ				
ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्	१५	१	१				
			ए				
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्	१५	२०	३				
			क				
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके	१५	२	४	कूटस्थोऽक्षर उच्यते	१५	१६	४
कृतकृत्यश्च भारत	१५	२०	४	क्षरश्चाक्षर एव च	१५	१६	२
क्षरः सर्वाणि भूतानि	१५	१६	३				
			ग				
गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्	१५	५	४	गामाविश्य च भूतानि	१५	१३	१
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः	१५	२	२	गृहीत्वैतानि संयाति	१५	८	३
			छ				
छन्दांसि यस्य पर्णानि	१५	१	३		१५		
			ज				
जगद्भासयतेऽखिलम्	१५	१२	२	जानाति पुरुषोत्तमम्	१५	१९	२
जीवभूतः सनातनः	१५	७	२				
			त				

ततः पदं तत्परि-मार्गितव्यम्	१५	४	१	तत्ते जो विद्धि मामकम्	१५	१२	४
तद्धाम परमं मम	१५	६	४	तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये	१५	४	३
द							
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्	१५	५	३	द्वाविमौ पुरुषौ लोके	१५	१६	१
ध							
धारयाम्यहमोजसा	१५	१३	२				
न							
न तद्भासयते सूर्यो	१५	६	१	न रूपमस्येह तथोपलभ्यते	१५	३	१
न शशाङ्को न पावकः	१५	६	२	नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा	१५	३	२
निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा	१५	५	१	नैनं पश्यन्त्यचेतसः	१५	११	४
प							
पचाम्यन्नं चतुर्विधम्	१५	१४	४	परमात्मेत्युदाहृतः	१५	१७	२
पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः	१५	१०	४	पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्	१५	११	२
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः	१५	१३	३	प्रकृतिस्थानि कर्षति	१५	७	४
प्रथितः पुरुषोत्तमः	१५	१८	४	प्राणापानसमायुक्तः	१५	१४	३
प्राणिनां देहमाश्रितः	१५	१४	२				
ब							
बिभर्त्यव्यय ईश्वरः	१५	१७	४				
भ							
भुञ्जानं वा गुणान्वितम्	१५	१०	२				
म							
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च	१५	१५	२	मनःषष्ठानीन्द्रियाणि	१५	७	३
ममैवांशो जीवलोके	१५	७	१				
य							
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ	१५	१२	३	यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः	१५	८	२
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो	१५	११	३	यतन्तो योगिनश्चैनम्	१५	११	१
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी	१५	४	३	यदादित्यगतं तेजो	१५	१२	१
यद्गत्वा न निवर्तन्ते	१५	६	३	यस्तं वेद स वेदवित्	१५	१	४
यस्मात्क्षरमतीतोऽहम्	१५	१८	१	यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः	१५	४	२
यो मामेवमसंमूढो	१५	१९	१	यो लोकत्रयमाविश्य	१५	१७	३
र							
रसनं घ्राणमेव च	१५	९	२				
व							
वायुर्गन्धानिवाशयात्	१५	८	४	विमूढाः नानुपश्यन्ति	१५	१०	३

विषयानुपसेवते	१५	९	४	वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्	१५	१५	४
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो	१५	१५	३				
श							
शरीरं यदवाप्नोति ८.१	१५	८	१	श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च	१५	९	१
स							
सर्वभावेन भारत	१५	१९	४	सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो	१५	१५	१
स सर्वविद्भजति माम्	१५	१९	३	सोमो भूत्वा रसात्मकः	१५	१३	४
	१५						

परिशिष्ट तिसरे

श्रीमद्भगवद्गीता – पञ्चदशोऽध्यायः

छन्दोयोजना आणि त्या छंदाचे लक्षण

संस्कृत भाषेतील पद्यात अथवा श्लोकात चार पाद अथवा चरण असतात पाद ही अक्षर किंवा मात्रा यांनी . ही अक्षरे लघु .प्रत्येक पादातील अक्षरे नियत असलेल्या पद्याला वृत्त म्हणतात .नियमित केली जातात तीन अक्षरांच .असतात (दीर्घस्वरयुक्त) किंवा गुरू (ऱ्हस्वस्वरयुक्त)्या गटाला गण असे म्हणतात .

गणांचे प्रकार

प्रथम प्रत्येक पादातील तीन तीन वर्णांचे गट पाडावेत. त्यानंतर प्रत्येक गटातील वर्णांना त्या त्या गणाची नावे निश्चित करावीत. तीन तीन अक्षरांचे गट पाडून शेवटी जर एक – दोन अक्षरे शिल्लक राहिली तर ऱ्हस्वस्वरयुक्त वर्णाला ल आणि दीर्घस्वरयुक्त वर्णाला ग म्हटले जाते प्रत्येक गणात तीन अक्षरे ही स्थान . .पुढीलप्रमाणे असते

ऱ्हस्वस्वर ग = ल दीर्घस्वर =

१ आद्य लघु (-य म त य गण =

२– मध्य लघु (रा ज भा र गण =

३– अंत्य लघु (ता रा ज त गण =

४ – सर्व लघु (न स ल न गण =

५ - आद्य गुरू (भा न स भ गण =

६– मध्य गुरू (ज भा न ज गण =

७– अंत्य गुरू (स ल गा स गण =

८– सर्व गुरू (मा ता रा म गण =

ल लघु = ग गुरू =

वृत्तांचे प्रकार

वृतांचे प्रमुख दोन प्रकार पडतात – अ .अक्षरगणवृत्त (मात्रावृत्त आणि ब (

श्रीमद्भगवद्गीता या ग्रंथाच्या पंधराव्या अध्यायात केवळ अक्षरगणवृत्ते पुढीलप्रमाणे आलेली आहेत –

(१) अनुष्टुभ अथवा श्लोक

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
षष्ठं गुरु विजानीयादेतत्पद्यस्य लक्षणम् ॥

प्रत्येक पादातील वर्ण : - ८ वर्ण
प्रत्येक पादातील पाचवा वर्ण : लघु
द्वितीय व चतुर्थ पादातील सातवा वर्ण : लघु

प्रत्येक पादातील सहावा वर्ण : गुरु
यालाच पद्य व श्लोक अशी अन्य नावे असून पथ्यावक्र हा याचा पोटभेद आहे .
उदाहरणे –
अध्याय १५ वा श्लोक क्रमांक – १, ६ ते १४, १६ ते २०.

(२) इन्द्रवज्रा - **स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।**

प्रत्येक पादातील वर्ण : - ११ वर्ण
गण – २ तगण, १ जगण आणि २ गुरु वर्ण ।
उदाहरणे –
अध्याय १५ वा श्लोक क्रमांक – ५, १५.

(३) उपजाति - **प्रनन्तरोबोरिसलक्ष्मभाजौ पादौ यदीमाषु पजातयस्ताः- ।**

उपजाती छंद इन्द्रवज्रा आणि उपेन्द्रवज्रा या दोन छंदांच्या मिश्रणातून बनतो. काही पादात इन्द्रवज्रा छंद आणि काही पादात उपेन्द्रवज्रा छंद असतो.

उपेन्द्रवज्रा -उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।

प्रत्येक पादातील वर्ण : - ११ वर्ण
गण – १ जगण, १ तगण, १ जगण आणि २ गुरु वर्ण ।
उदाहरणे –
अध्याय १५ वा श्लोक क्रमांक – २ ते ४

परिशिष्ट चौथे

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या आरत्या

१. पहिली आरती
जय देवी जय देवी जय भगवद्गीते | आरती ओवाळू तुज वेदमाते ||ध्रु.||

सुखकरणी दुख:हरिणी जननी वेदांची | अगाधमहिमा तुझा नेणे विरंचीं ||

ते तूं ब्रह्मीं तल्लिन होसी ठाईंची | अर्जुनाचे भावें प्रकट मूखींची ||१||

सातशे श्लोक व्यासोक्ती सार | अध्याय अष्टादश इतुका विस्तार ||

एक अर्ध पाद करितां उच्चार | स्मरणमात्रें त्यांचा निरसे संसार ||२||

काय तुझा पार वर्णू मी दीन | अनन्यभावें तुज आलों मी शरण ||

सनाथ करीं माये कृपा करून | बापरखुमादेवी वरदासमान ||३||

२ . दुसरी आरती

जयदेव जयदेव जय भगवद्गीते । तापत्रय संहारुनि वारी भवदुरीतें ॥धृ ॥

पार्थरथावरि बसले असतां भगवान । त्याच्या मुखकमळांतुनि झालिसि निर्माण ।
तव श्रवणाच्या योगें पंडुनंदन । मोहातीत होऊनिया जाला पावन ॥१ ॥
अष्टादश अध्यायीं तुझा विस्तार ।लेखनपठणश्रवणें उद्धरिसि नर ।
हरिहरब्रह्मा स्तविति तुज वारंवार ।अगाध महिमा न कळे कवणासी पार ॥२ ॥
श्रीकृष्णें काढुनिया वेदाचें सार । प्रगट केली ब्रह्मविद्या परिकर ॥
सर्वहि विश्वजनाचा केला उद्धार । निरंजनपद देउनि हरिला संसार ॥३ ॥
३. तिसरी आरती
जय देवी जय देवी भगवद्गीते | आरती ओवाळू अध्यात्म सरिते ||ध्रु.||
कुरुक्षेत्री कौरव पांडव मिळाले | उभयदळीं तेहि शंख वाजविले |
युद्धसमयी पार्थे सर्वही लक्षियेले | भीष्म द्रोण देखोनि मन कंटाळले ||१||
अर्जुनासी मोह उत्पन्न झाला | सांख्यमते त्याचा कृष्णे निरसिला |
अष्टादशाध्यायी उपदेश केला | युद्धालागी मग पार्थ सिद्ध झाला ||२||
श्रीकृष्णाचे मुखीं कन्या जन्मली | भगवद्गीता म्हणोनी नाम पावली |
श्रवणें पठणे पतित उद्धरति | पुष्पकात घालोनी वैकुंठा नेती ||३||
एकनिष्ठेने प्राणी भगवद्गीतेस | पारायण करितां तो पावें भाग्यास |
अंती सायुज्यता पावे मुक्तीस | त्याला देखोनि कंप सुटे यमास ||४||
श्लोक श्लोकार्थासी नित्य उच्चारी | प्राणी तो कदापि न पडे अंधारी |
त्याचे संनिध नित्य राहे मुरारी | दास म्हणवोनि ध्यातो अन्तरी ||५||
४. चौथी आरती
जय भगवद्गीते, जय जय जय गीते । आरती ओवाळतो मी तुजला पुनीते ॥

कर्मप्रकाशिनी माते! काम दोष हारी। तत्वज्ञान-विकासी, विद्या भवतारी ॥१ ॥

कामक्रोधविनाशिनी माते! सर्वसौख्यकारी। रागदेष विनाशक सदैव सुखकारी ॥२ ॥

आसुरभाव विनाशिनी माते ! नाशक तमरजनी। दैवी सद्गुणदायी हरिप्रिया रमणी ॥३ ॥
समता त्याग आम्हाला शिकवी तू हरिची वाणी। सकल शास्त्र स्वामिनी तू माते!वेदांची जननी ॥४ ॥

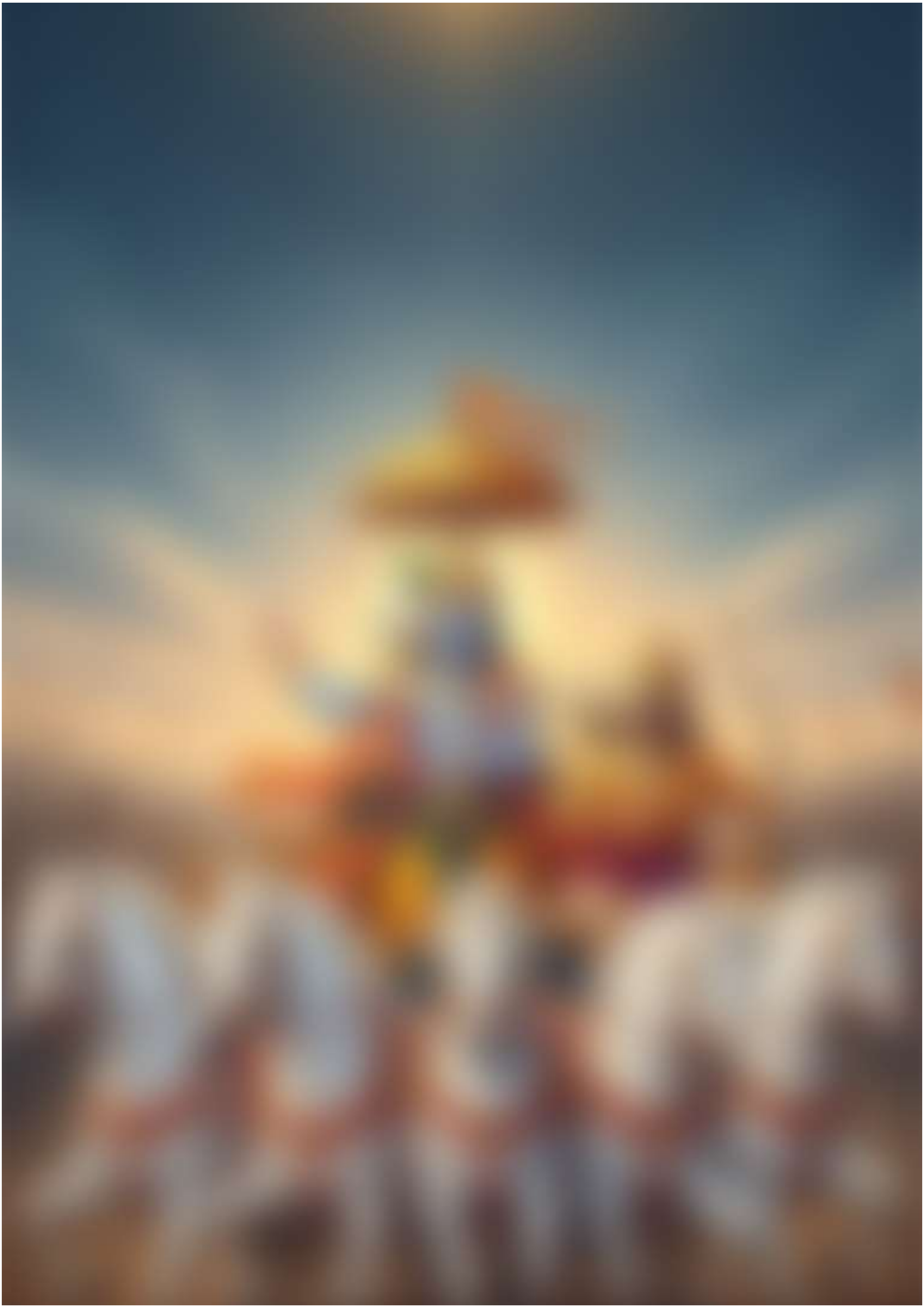
(रचनाकार – गुरुवर्य द. तु. नन्दापुरे, लोणी जि. यवतमाळ – ४४५१०५, दिनांक – १६ सप्टेंबर १९२५)

ग्रंथ व हस्तलिखिते यांविषयी विनम्र आवाहन

ग्रंथ व हस्तलिखिते ही ज्ञानाचा खजिना आहेत, अनेक घरात बंदिस्त कपाटात हा दुर्मिळ खजिना धुळीत लोप पावत आहे. आम्ही आपणांस विनम्रपणे आवाहन करतो की, आपल्याकडे असलेले छापील व हस्तलिखित साहित्य, नियतकालिके, मासिके (जुनी,नवीन) 'संस्कृत ग्रंथालया'कडे जमा करावे. या ग्रंथालयाकडे संस्कृत वाङ्मय व संत साहित्य विषयक दुर्मिळ ग्रंथ जमा आहेत . अनेक अभ्यासक, संशोधक यांचा लाभ घेत आहेत. आपला बहुमूल्य ठेवा पुढच्या पिढीला ज्ञानासाठी मिळत राहील. तरी आपण सहकार्य करावे.ही विनंती.

इच्छुकांनी पुढील पत्त्यावर संपर्क साधावा.

गीर्वाणज्योति संस्कृत ग्रंथालय,
कारंजकरनगर, पारशी विहिरीजवळ,
विलासपूर, सातारा – ४१५ ००१
(सं.क्र. ९८२२०९७५०७)
E-mail: geerwanlib@gmail.com

गीर्वाणज्योति प्रकाशन

geerwanajyotiprakashan@gmail.com

(Website QR)

मैत्री शुद्धालेखनाशी	प्रा.गजानन चव्हाण , डॉ.शिवदास जाधव
छात्र संस्कृत शब्दकोश	डॉ. शिवदास जाधव व डॉ. नीलेश जोशी
Experimental Psychology	Maragam
निवडक अप्रसिद्ध उपनिषदे	डॉ. नीलेश जोशी
भामिनी विलास: प्रास्ताविक – अन्योक्ति – विलास:	डॉ. शिवदास जाधव
सार्थ निघण्टुकोश	डॉ. नीलेश जोशी
संधिप्रकरण	डॉ. शिवदास जाधव
संस्कृत अध्यापन पद्धती	डॉ. शिवदास जाधव – नांगरे –शिंदे
वार्तिक कोश	डॉ. नीलेश जोशी
विभक्त्यर्थ प्रकरण	डॉ. शिवदास जाधव
Rasatarangini	Dr. Nilesh Joshi
Suicide And Attempted Suicide	Dr.C.G.Deshpande
मराठीचे संशोधन (भाषा आणि साहित्य)	Dr. Anil Gavali
Pharmaceutics Practical II	Mr Jadhav P A Dr Pawar P K Ms Kadam S S Ms Jadhav P H
The Glorious Symbols of India's UNESCO'S World Hritage	Prof Sandeep Dhikale
साहित्यदर्पण: (प्रथम: परिच्छेद:)	Dr. Shivdas Jadhav, Dr. Nilesh Joshi
SCHIZOPHRENIA	Dr.C.G.Deshpande
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	Dr. Shailaja Bapat
किरातार्जुनीयं महाकाव्यम् (प्रथम: सर्ग:)	Dr. Shivdas Jadhav, Dr. Diwakar Mohanti
रघुवंशं महाकाव्यम् (प्रथम: सर्ग:)	Dr. Shivdas Kundalik Jadhav, Dr. Shashikant Basaveshvar Daragu
Bruhaddeshi	Dr. Nilesh Joshi Ms. Aishwarya Kadekar
Comprehensive Review of Clinical Research	Dr Sanatkumar Nyamagoud, Dr. Chandrahas Jadhav
उत्तररामचरितम् (भाग १) अंक १ ते ३	Dr. Shivdas Jadhav
प्रतिमानाटकम् (भाग १) अंक १ ते ३	Dr. Shivdas Jadhav, Dr. Mrunalini Shinde
Basic English Grammar And Composition	Prof. Ramchandra Laxman Gadekar
रघुपुंगवकीर्ति	Dr. Aniruddha Mandalik
Structure of Modern English	Prof. Ramchandra Laxman Gadekar
अद्वैत संस्कृत निबन्धमाला	Dr. Pradnya Deshpande
साठवणी	प्रा. डॉ. सोनाली भिलारे-पवार
The Medical Acts and Laws	Dr. Ranjit Dattatray Patil
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमहर्षिप्रणीतम्	Dr. Shivdas Jadhav, Dr. Nilesh Joshi
मनुस्मृति: सप्तमोऽध्याय: (राजधर्मनिरूपणम्)	Dr. Shivdas Jadhav
Into The Enchantment of Pixie's Lenormand	Renuka Panchal
Tarot: A Royal Roadmap of Your Life Journey	Renuka Panchal
महाकविभासप्रणीतम् दूतवाक्यम्	डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव,डॉ. पंडित बाबुराव गायकवाड
महाकविकालिदासप्रणीतम् अभिज्ञानशाकुन्तलम् (चतुर्थोऽङ्क:)	डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव,डॉ. पंडित बाबुराव गायकवाड
चाणक्यनीति (चाणक्यनीतिदर्पण:)	डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव,डॉ. पंडित बाबुराव गायकवाड